

ORTAÇAĞ MÜSLÜMAN TOPLUMLARINDA TERCÜME TENKİD TERKİB TELİF AŞAMALARININ TOPLUMSAL İZDÜŞÜMLERİ VE BİLİMİN GELİŞMESİ

M. Yavuz ALPTEKİN¹

Geliş: 06.09.2019 / Kabul: 17.12.2019

DOI: 10.29029/busbed.616576

Öz

Bilgi insanlığın ortak birikimidir. Fakat her bilimsel süreç, içerisinde yükseldiği medeniyetin ve kendisinden beslendiği toplumsal çevrenin genel karakteristiğini yansıta gelmiştir. Bu makalede İslam medeniyetinin bilime akseden bir karakteristiği olarak 'pozitif bilim düşüncesinin bu medeniyet içerisindeki yükselişinin izleri sürülecektir. Bu iz sürümü sağlayabilmek için de, İslam medeniyetindeki bilimsel çalışmalar, bunlardan da özellikle tercüme, Batı ile mukayeseli bir şekilde ele alınacaktır. Tercüme ve telif faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan tablo, her iki medeniyette pozitif bilim düşüncesinin gelişme boyutlarını anlamak için önemli fikirler verecektir. Nihayet, bu çalışmanın sunacağı mukayeseli bilgiler ışığında İslam medeniyetinin, Yunan ve diğer bilim havzalarından devraldığı bilginin pozitif bilim karakteriyle, Orta Çağ Avrupa'sının İslam'dan devraldığı bilimin pozitif bilim karakteri arasındaki farkın derecesi daha iyi idrak edilebilecektir. Pozitif bilimin gelişmesi sürecinde İslam toplumlarının Avrupa'ya devrettikleri, onlardan devraldıklarından çok daha fazladır. Özellikle eski Ortadoğu bilim birikimi ile Hint ve Çin bilim mirasının Avrupa'ya aktarılması başlı başına bir büyük katkıdır. Sekizinci yüzyıldan başlayarak on ikinci yüzyıla kadar beş yüzyıl süresince İslam toplumları bu üç merkezin bilim mirasını tercüme edip, terkip ve telif eserler üreterek Avrupa'ya ve dünyanın dört bir yanına aktarılmaya müsait bir hale getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Medeniyeti, Bilimin gelişmesi, Toplumsal Gelişme.

¹ Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, m.yavuzalptekin@ktu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6221-7913>.

**PROJECTIONS OF PHASES OF TRANSLATION CRITISISM
COMPOUND COPYRIGHT IN MEDIEVAL MUSLIM SOCIETIES AND
DEVELOPMENT OF SCIENCE**

Abstract

Knowledge is the common accumulation of humanity. However, each scientific process reflects the local characteristics of civilization as well as social surroundings where the knowledge existed. This essay will follow tracks of the mentality of positive science as a characteristic of Islamic civilization as reflected on science; to do so, scientific studies, especially translations in the Islamic Civilization, will be compared with the Western civilization. The picture we have as a result of translations and composition studies will give us important ideas to understand the development of the positive science as a method in each civilization. Lastly, according to the information we get from this comparative study, it will be understood better that there is a big difference between positive characteristics of science that Islam has got from the Middle East, from Greece and from India, with positive characteristics of science in the middle ages that Europe got from Islam. In the process of development of positive sciences Islamic Societies contributed to Europe more than they transferred from them. Especially translation and transfer of Ancient Middle Eastern Knowledge accumulation and Indian and Chinese scientific heritage is a huge contribution itself. During five centuries (from 8th to 12th), Islamic Societies have translated scientific heritage from these three centers and produced writings making such knowledge available for Europe.

Keywords: *Islamic Civilization, Development of Science, Social Development.*

Giriş

Tarihte yeni doğmuş hiçbir medeniyet yoktur ki; çevresinden en ufak bir etki almaksızın, kendi kendine yerden biter gibi meydana gelmiş olsun. Ve hiçbir medeniyet de yoktur ki; yıkılıp tarihin derinliklerine gömüldüğünde çevresinde hiçbir tesir bırakmaksızın, buharlaşıp kaybolsun. Aksine yeni doğan her medeniyet, daha önceki medeniyetlerin ilmi, tekniği ve tecrübesi ile hayat bulup çiçek açabildiği gibi; inhitata geçip ve nihayet tümünden yıkılan medeniyetler de, mutlak surette bir bütün olarak medeniyetin tekâmülü sürecine değişen nispetlerde bir katkıda bulunurlar.

İşte bu ‘Medeniyetin yeşerip boy vermesi’nde ilk soluğu teşkil ve onun ruhunu temsil eden bilimsel bilgi ve tecrübelerin, bir medeniyetten diğerine geçişi tarihte sistemli bir şekilde ancak tercüme faaliyetleriyle mümkün olagelmıştır. Bir kültür içerisinde olgunlaşan bilgi ve birikimin kültürler arası dolaşımı, en önemli kültür kodu olan *dilin* çözülmesiyle gerçekleşir. Bu da kısaca yazılmış metinlerin tercümesidir. Dolayısıyla toplumsal yüksek kültürle ilgili bir birikim, bir tecrübe demek olan medeniyet sürecinin devamlılığı ancak tercüme faaliyetleriyle kesintiye uğramaksızın tekâmüle doğru yol alır. *Öyleyse medeniyetin intikalini bir cümle ile Beşerin kollektif tecrübelerinin, kültürler arası tercüme ve bunların geliştirilmesi anlamında kültürleştirilmesidir diye ifade etmek yanlış olmayacaktır.*

Medeniyetin intikali *tercüme* ile olurken; inkişafı ise, yapılan bu tercümelerin *tenkide* tabi tutulup, *terkip* ve nihayet *telif* eserlerin vücuda getirilmesine bağlıdır. Yani medeniyetin intikali ve gelişimi, önce yabancılaşılan beşeri birikimi anlama, sonra onu tenkide tabi tutma, ardından kendine adapte etme ve son olarak da kendinden olanla birleştirip bir sentez yapma, orijinal bir fikir ve esere ulaşma biçiminde, dört temel aşama halinde gerçekleşir. İşte yerel/bölgesel bir kültürün medeniyet olma yolunda geçireceği en önemli dört aşama bunlardır. Sırf tercüme yapmak suretiyle yeşertilmeye çalışılan bir medeniyet hamlesi, kuru bir taklitten öteye gitmeyip, kısa bir süre sonra da yok olmaya mahkûmdur.

Tarihin bilinen en eski medeniyetleri bile, dışarıdan aldıkları bilgi ve birikimin üzerine kendi yorumlarını eklemek suretiyle vücuda gelmişlerdir. Yani kendinden olmayana, kendinden bir şeyler katmak ve böylece kendi mizacına uygun, ahenkli bir bütün meydana getirmek medeniyetin kaçınılmaz şartıdır. Büyük Türk Bilginini Beyruni bu gerçeği veciz bir şekilde ifade etmiştir: “Ben her kişinin kendi çalışmasında yapması gerekeni yaptım: Öncellerinin başarılarını minnettarlıkla karşılamak, Onların yanlışlarını ürkmeden doğrultmak, Kendisine gerçek olarak görüneni gelecek kuşağa ve sonrakilere emanet etmek” (Sezgin, 2008: 1).

Öncelerine nispetle mahiyetine daha çok vakıf olunan eski Yunan medeniyetinden başlamak üzere, günümüze kadarki bütün medeniyetler istisnasız, diğerlerinden bir şeyler almak veya bir öncekinin mirasına konmak ve bunları geliştirmek suretiyle meydana gelmişlerdir.

Bütün medeniyetlerin gelişme çağları, aynı zamanda yoğun kültür ve medeniyet alış verişlerinin yaşandığı devirlerdir. Bu alış verişlerin en kalıcı ve sistemli olanları bilginin tercüme yoluyla aktarılması ile gerçekleşmiştir. Bu

anlamda bir medeni uyanışın en karakteristik özelliği hummalı tercüme hareketleri olmuştur. Sümerler, Eski Mısır medeniyeti ve Yunanlılar, Persler, Sasaniler, Asurlular, Uygurlar, Müslüman Milletler ve Rönesans Uyanışı, eğer yeni bir şey ürettiler ve medeniyetin sürekliliğine yeni bir soluk kattırlarsa; bu ancak, o sürece hazırlık olarak yaptıkları çok zengin tercüme faaliyetleri ve bu harici tesirlerle karşılaşan derin ve içten gelme yerli reaksiyonların senteziyle mümkün olmuştur.

Bununla birlikte bütün bu bilimsel ve entelektüel faaliyetlerin toplumsal bir karşılığı da olmalıdır. Hem bu faaliyetleri özendirecek bir toplumsal birikim ve gelişme bulunmalı ve hem de bu faaliyetlerden istifade ederek kendini geliştiren bir karşılıklı etkileşim söz konusu olmalıdır. Bu çalışma İslam medeniyetinde söz konusu bu karşılıklılığın da mevcut olduğu kanaatindedir. Bahsedilen tercüme faaliyetleri Müslüman toplumların askeri fetihlerine tekabül eder. İkinci aşamadaki tenkid aşaması ise Müslüman toplumların siyasi fetihlerine karşılık gelir. Üçüncü aşamadaki terkip aşaması Müslüman toplumların kültürel fetihlerine ve son aşamadaki telif eserler aşaması ise Müslüman toplumların medeni/bedii/sanatsal fetihlerine tekabül eder. Dolayısıyla bilimsel ve entelektüel dört gelişimi özendiren, dinamize eden ve sürükleyen mukabil dört toplumsal gelişim aşaması olarak *askeri fetihler*, *siyasi fetihler*, *kültürel fetihler* ve *medeniyet/bedii/sanatsal fetihler* söz konusudur.

Müslüman toplumlar hiçbir zaman topluca entelektüel bir toplum olmamışlar ama bu faaliyetleri tabir yerindeyse kutsama, kutsal olanla ilişkilendirme ve destekleme noktasında diğer medeniyetlerin toplumlarından görece daha yüksek bir enerjiye, adanmışlığa ve inanca sahip bulunmuşlardır. Bahsedilen bu entelektüel ve toplumsal rezonans sadece İslam Medeniyetinde bu şekilde tezahür etmemiş, bütün medeniyetlerde tekrar etmiştir. Bu mütakabiliyet gerçekleştiği ölçüde süreklilik sağlanmış ve bu mütakabiliyetin zayıf düştüğü ölçüde de medeniyet zayıflamış ve hatta yok olup gitmiştir. Medeniyetler tarihi bunun örnekleriyle doludur.

1.1. Eski Yunan Medeniyetinin Kaynakları

Bugünkü Modern Medeniyetin menşeyini Eski Yunanda bulmak ve onunla iktifa edip başka tesir kabullenmemek adet olmuştur. Fakat bu medeniyetin de kendi çapında başka bir membadan ilham aldığı muhakkaktır. İsmail Hami Danişmend (1989: 71) bu gerçeği şöyle ifade eder: “Bugün artık ilim âlemince reddedilen eski bir telakki vardır; Asırlarca bu yanlış telakkiye inanmış olanlar nazarında bugünkü Garp medeniyeti (Greco-Romein) denilen eski Yunan-Latin

kültürünün mahsulüdür! Hâlbuki İslam Medeniyetinden çok eski olan o kültürlerin daha eski devirlere ait olan Hitit, Fenike, Mısır ve Babil medeniyetlerinin mahsulü olduğu ve onlarında Sümer medeniyetinden olduğu Garp ilminin son tetkikleriyle artık sabit olmuş bir hakikattir”. Bu itibarla Yunan medeniyetine tesir eden en önemli üç medeniyet merkezi şöyle sıralanabilir:

A) Sümer Etkisi: Mazisi M.Ö. 3500-4000 yıllarına dayanan Sümerlerin ilmi, Hititler vasıtasıyla Anadolu’ya, oradan Lidya, Firikya ve İyonya’ya, oradan da M.Ö 5.yy’da Yunanlılara intikal etmiştir.

B) Fenike Tesiri: Fenike bugünkü Filistininde bir liman kenti ve Fenikeliler de denizci tüccar bir kavim olduklarından çevrelerindeki maddi üretim kadar, bilimsel üretime de müşteri olmuşlar ve bilimi yakın ve uzak çevrelerinden toplayarak onu kullanmış ve yakından başlayarak uzak çevreye doğru da yaymış ve taşımışlardır. Fenikelilerin ilmi gemiciler vasıtasıyla önce Kıbrıs ve Girit adalarına oradan Ege Medeniyetine ve daha sonra da Yunanlılara geçmiştir. Fenikeliler Mısır ve Sümer ilminin naklinde önemli rol oynamışlardır.

C) Mısır Etkisi: Yunan Medeniyetinin Hocası Mısır olarak bilinmesine rağmen, gerçek, üç tesirden birini teşkil ettiğiidir. Yunan filozoflarından Fisagor’un Mısır’a seyahati bilinmektedir. Yunanlılar umumi surette Mısır’dan geometri, Fenike’den hesap ve Sümer’lerden astronomiyi almışlardır.

Bütün bu etkileyici merkezler bir zamanlar bilimde o çağın en ileri noktasını temsil ederken; daha sonra neden gerilemiş ve yok olmuşlardır? Bunun temel sebebi tek tek bireylerden başlamak üzere, ailenin, toplumsal grupların, toplumsal örgütlenmenin ve bütün bir toplumun zayıflaması, donanımın düşmesi ve her bir kategorinin dinamizmini, üretkenliğini ve kalitesini yitirmesidir. Benzer durum hepsinde olduğu gibi Yunan medeniyeti için de geçerlidir. Yunan medeniyeti burada verilen temel üç etkileyici medeniyetin yok olması veya yetersizliği sebebiyle değil, bir yerden sonra kendi toplumsal dinamizmini kaybetmesi sebebiyle zayıflamış ve etkileyebilen bir medeniyet merkezi olmaktan çıkmıştır.

1.2. Uygur Türk Uyanışının Kaynakları

Uygur Türk Medeniyeti, özellikle dini, sanat ve teknik sahasında Yunan Medeniyetiyle boy ölçüşebilecek seviyelere ulaşmıştır. Uygurlar eski dünya karasının merkezinde ve bütün medeniyetlerin tesir sahalarının kesiştiği bir mevkide olmak hasebiyle, medeni terkibe müsait bir konumdaydılar.

Çin, İran, Hint ve Bizans Medeniyetleri arasında dolaşan kervanların uğrak yolu olması, Uygur memleketini asırlarca Budist, Maniheist, Nasturi ve İslami tesirlerle beslemiştir. M.Ö 2. asırdan itibaren zengin kaynaklarla beslenmeye başlayan Uygur Medeniyeti 15.yy'a kadar tekâmül etmek suretiyle devam etmiştir. Uygurların etkilendikleri medeniyet merkezlerini tarihi seyri itibariyle şöyle sıralamak mümkündür;

a) Hint ve Çin'den Gelen Budizm'in İki Ayrı Yorumu: Şamanizm ile uyuşarak yeni bir akide (itikad şekli) vücuda getiren Budizm, Hint lisanlarından birçok eseri de beraberinde getirmiştir. Bunların Uygurca'ya tercümesi kültürel hayata bir canlılık katmıştır. M.Ö 2.yy'da başlayan bu dalga M.S 5.yy'a kadar sürmüştür. Budizm'in gerek Hint gerek Çin akımı geniş tercüme faaliyetleriyle Uygur memleketlerinde birçok kütüphane vücuda getirmiştir. Uygurca'ya Çince'den tercüme edilen ve 12 kitaptan oluşan "Altun Yaruk" bu tercümelere sadece bir tanesidir.

b) Maniheizm'in Tesiri: "Uygur Hakanı Böğü Kağan, Çin'in idaresinde zayıf düşüp yıkılmak üzere olan T'ang sülalesine destek vermek üzere Çin'in önemli şehirlerinden Lo-yang'a sefer düzenlemiş ve burayı asilerin elinden kurtarmıştır. Burada uzun süre kalan Böğü Kağan 762 yılında geri dönerken beraberinde dört de Mani rahibi getirmiştir" (İzgi, 1989: 18). Bu olay Uygur medeniyeti için bir dönüm noktası teşkil eder. Çünkü bu gelişme Uygurlar'ın Mani dinini resmen kabul etmeleri manasını taşımaktadır. Bundan sonra Uygurlar Mani dininin kültürel birikiminden bolca istifade etmeye başlayacaklardır.

Mani dininin Uygur medeniyeti üzerinde etkili olmasının önemli iki sebebi vardır. Birincisi bu dinin kurucusu olan Mani'nin şahsında gizlidir. Zira Mani bir peygamber veya bir felsefeci değil fakat kuvvetli bir edebiyatçı idi. Edebi değeri yüksek eserlerini Süryanice ve Farsça yazmıştır. Özellikle İran Hükümdarı Şapur adına yazdığı *Şabuhrgan* adlı eseri Türkler arasında çok yayılmıştır. Mani; Hıristiyanlık, Mazdeizm ve Eflatunculuktan etkilenmiş olup, bütün bu etkileri eserlerinde yüksek bir senteze erdirmiştir.

İkinci önemli bir sebep ise; Uygurların Mani dinini daha çok devrin kültürce zengin bir kavmi olan Soğd'lar üzerinden öğrenmeleridir. "Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi" adlı kitabı yayıma hazırlayan Özkan İzgi söz konusu kitapta: "Orhun yazıtlarının bulunduğu bölgede Soğdça yazılmış küçük bir yazı parçası günümüze kadar gelebilmiştir. Bu yazıttan, Uygurlara Mani mezhebini öğretenlerin Soğd misyonerleri olduğu anlaşılmaktadır" demek suretiyle bu meseleye ışık tutan kuvvetli bir de kaynak göstermiştir.

“Mani dini ile birlikte Soğdların alfabesini de alan Uygurlar, bu yeni yazı sayesinde milli bir edebiyat geliştirmişlerdir. Önceleri bu yeni yazı çeşidiyle Farsça’dan birçok Mani metnini Uygurca’ya tercüme etmişler ve sonra Sanksritçe’den ve Çince’den Budist metinlerini çevirmişlerdir” (İzgi, 1989, s. 20). Bu şekilde Uygurlar diğer Türk ve Moğol kavimlerine nazaran çok büyük ilerlemeler kaydetmişler ve hatta Cengiz Han zamanına kadar bu kavimlerin hocalığını, danışmanlığını ve kâtipliğini yapmışlardır.

Uygurlar 9.asra doğru memleketlerinin değişik yerlerinde Mani mabetleri kuruyorlardı ki, her bir mabet aynı zamanda bir kütüphane idi. Bahaaddin Ögel’e göre, Mani mabetlerinden başka Budist mabetlerinde de kitaplık bulunurdu. Ögel (1997: 90) Zamanın Uygur başkenti Beş-Balığ’daki 50 kadar Budist mabedinin hepsinde kitaplıklar ve buralarda değerli kitaplar bulunduğunu kaydeder. Söz konusu mabetlerde bulunan eserlerin büyük bir kısmı Maniheizm dalgasıyla gelmiş tercüme eserlerdir. Bunların arasında, dini-mistik kitapların yanı sıra tıbbi dair eserler de mevcuttur.

c) Nasturi Tesiri: 431 yılında toplanan Esef Konsili Felsefe ve tabii bilimlerle iştigal eden Nasturileri aforoz etmiştir (Demirci, 1996: 211). Bunun sonucunda beşinci asrın sonlarında Ortodoks kilisesi tarafından da tardedilen Nasturiler, çareyi doğuya doğru yayılmakta ve daha insancıl bir yaklaşımla dini misyonerlik yapmakta buldular (Çelik, 1996). İran’a ve oradan da Türk memleketlerine kadar giden Nasturiler en son Uygur Türklerinde kabul gördüler. Bu din hiçbir zaman Uygur Türkleri arasında geniş bir kabul görmeyip çok sınırlı kalmıştır. Bununla beraber Ortodoks Hristiyanlığından çok farklı olan bu açık görüşlü mezhep bütün bu memleketlere eski Yunan ilmini tanıtmaya muvaffak olmuştur (Albayrak, 1997: 59-66). Nasturi eserleri Uygurlar tarafından tercüme edilmiş ve bir Nasturi edebiyatı teşekkül etmiştir (Ülken, 1997: 31). Nasturi Hristiyanlık Asya’da İslam’ın yayılışının tamamlanmasına kadar etkili olmuş bir misyonerlik hareketiydi. A. Pacini’nin verdiği bilgiye göre, Bizans zulmünden kaçan Nasturiler çareyi doğunun derinliklerine doğru misyonerlik faaliyeti yapmak üzere kendilerini adamak ve göç etmekte buldular. Nihayet Moğol saraylarında büyük saygı gören Nasturi misyoneler bu yüzyıllarda bütün Asya’da 250 piskoposluk ve bin manastırla neredeyse bütün Asya’da örgütlü bir ağa sahip oldular (Galetti, 2016: 70; Grant, 2015).

d) İslam Tesiri: Uygurlar arasında en son ve en kuvvetli yayılan din İslamiyet’tir. Diğer dinler gibi İslamiyet’in girişi de Uygur tercümeceliğinde yeni bir canlanmanın tetikleyicisi olmuştur. Uygurlar arasında İslamiyet’in etkisi en fazla siyaset bilimi üzerinde görülmüştür. Bu alandaki en tanınmış eser Yusuf Has

Hacip'in "Kutatgu Bilik" isimli günümüze de ulaşmış bulunan klasik eseridir. Günümüze ulaşmayan benzer çalışmaların yazılmış olması da muhtemeldir. Yine Uygur medeniyetinin telif eserlerinden Mahmut Kaşgari'nin "Divan-ı Lügat-it Türk" isimli şaheseri şüphesiz ki Arapça'dan Türkçe'ye tercümelere kolaylaştırmakta büyük rol oynamıştır. Bununla birlikte, Farabi başta olmak üzere, Türkistan kültür sahasında daha önce çeviri işleriyle yoğun olarak meşgul olan birçok entelektüel bulunduğu hareketli, benzer sözlük çalışmalarının daha önce de yapıldığı ama günümüze ulaşmadığı düşünülebilir. Son olarak, Edip Ahmet Yükneki'nin tasavvufa dair yazdığı "Atabet-ül Hakayik" de zikre değer telif eserlerdendir. Türkistan coğrafyasının tasavvuf alanındaki zirve şahsiyeti Ahmed Yesevi ile aynı dönemde yaşamış olması, benzer çalışmaların daha fazla olması gerektiğine güçlü bir işaret olarak alınabilir. Zira böylesi bir atılım için asgari bir birikimin ve hazırlığın yapılmış olması gerekecektir.

13.yy'ın başından itibaren siyasete hâkim olan Moğollar devrinde de Uygur Medeniyeti yükselmeye devam etmiş, hatta Uygurca Moğolların resmi ve yazışma dili olmuştur. Bu devirde Farsça'dan Uygurca'ya tasavvuf, hikmet ve edebiyat kitapları tercüme edilmiştir. Nizami Gencevi ve Feridüddin Attar'dan yapılan tercüme en çok bilinenlerdir.

Bütün bu zengin tercüme faaliyetlerine rağmen, Uygur Türk Medeniyetinin umumi medeniyetler tarihinde devamlı ve derin bir iz bırakamamasının sebebini bilhassa onun tek taraflılığına, yani sadece doğunun mistik zihniyetiyle ilgilenmesine karşın, Batının ilmi ve akli tekâmülüne kapalı kalmasına bağlamak yanlış olmasa gerekir. Çin ve Hindistan kavşağı bir coğrafyada bulunması, mistisizm ağırlıklı toplumsal entelektüel gelişmede etkili olmuş görünmektedir. Özellikle Budizmin bu konudaki ağırlığı tartışma götürmez düzeydedir. Buna Maniheizm ve Konfüçyanizm de eklendiğinde, Uygur Türk uyanişının Yunan Felsefesi üzerinden batı rasyonalitesine ulaşamamış olması çok şaşırtmayacaktır.

2. İslam Medeniyetinin Kaynakları

İslam dini coğrafi konum itibariyle, yeryüzünün kadim kültür ve medeniyetlerinin tarih sahnesinde boy gösterdiği bir sahada doğmuş ve ilk yayılışını burada göstermiştir. Bundan dolayı Hint, Sümer, Babil, Mısır ve birkaç değişik koluyla beraber eski Yunan kültürleri İslam medeniyetinin bu coğrafyada etkilendiği ve istifade ettiği kültür ve medeniyetler olmuşlardır. Bununla birlikte, İslam medeniyetinin en temel kaynağının yakın ve uzak çevredeki medeniyet merkezlerinin etkileri değil, iman, itikad ve irade tazelemiş, yeni bir yaşama tarzı

benimsemiş ve yeni bir hedef belirlemiş bizzat kendi insanıdır. Çevredeki medeniyetler ancak bu dinamizmi yüksek insan profili sayesinde verimli, velut ve bereketli birer kaynağa dönüşebilmişlerdir.

Bunlardan Yunan medeniyetinin, nispeten daha uzak düştüğü ve istifadenin bu kadar kısa sürede nasıl gerçekleştiği sorusu akıllarda uyanabilir. Bu soruya Hilmi Ziya Ülken (1997: 57) *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* adlı kitabında şöyle cevap verir: “Yunan İlimi, İslam medeniyetine girmezden epeyce zaman önce birçok yollardan yakın şarka girmiş ve yerleşmiş bulunuyordu. Abbasi Halifeliği zamanında İslam İmparatorluğunun Yunan İlimine gösterdiği ani alaka ancak bununla açıklanabilir. Suriye, Irak ve İran içlerine kadar sokulup yerleşecek kadar müsait zaman ve mekân bulmuş olan bu ilim dalgası olmamış olsaydı, Abbasiler zamanında, birdenbire gözlerin eski Yunan medeniyetine çevrilmesi ve İslam Medeni uyanışı en azından bir süre daha gecikebilirdi”.

İslam medeniyetinin, temasa geçip etkilendiği, bu coğrafyadaki söz konusu kültürlerden başka, bir diğer öncelikli ve derin kaynak daha vardır ki; O da bahsedildiği gibi İslam kültürünün bizzat kendi içinde barındırdığı yüksek ruh ve dinamizmidir. Bir din olarak ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra Arabistan ve yakın çevresinin, kabile yapısıyla parçalanmış beşeri haritasını kendi bünyesinde kuvvetli bir birlikteliğe kavuşturup devletleşmesi, milletleşmesi ve ümmetleşmesi sayesinde, hemen ardından zamanının en büyük iki devletinden birini yıkıp, diğerini titretebilecek seviyeye ulaşması, ancak bu yüksek ruh, iman ve iç dinamizmiyle açıklanabilir. Maddi kaynaklar, işte bu derin kuvvet sayesinde ki, İslam medeniyetini kurmaya birer vesile olabilmişlerdir.

2.1. İslam Medeniyetinde Bilimsel Faaliyetlerinin Başlaması

İslam ordularının güçlü ve coşku dolu bir iman ve inançla Medine’den çıkarak 30-40 yıl gibi kısa bir sürede Bütün Hicaz yarımadasını fethetmesi ve bununla yetinmeyip, kuzeye doğru yayılarak önce Suriye ve Irak’ı ardından Sasanilerin memleketi İran’ı topraklarına katıp hakimiyeti altına almasının bütünlüklü bir yayılma için yeterli olmadığı çok geçmeden anlaşılmıştır. Bu hızlı askeri fütuhatin acilen sosyal, kültürel bilimsel ve sanatsal fetihlerle de tamamlanması ve olgunlaştırılması gerektiği idrak edilmiştir. Çünkü yaşanan her yeni hadise bunun bir ihtiyaç olduğunu çok açık bir şekilde göstermiştir. Dolayısıyla Müslümanların daha ilk asırda bilim ve fenne yönelmeleri bir dereceye kadar bilerek isteyerek gerçekleşmişse de, bir dereceden sonra da gündelik hayatın ve olayların sevgiyle bir zorunluluk olarak gerçekleşmiştir. Bireysel faaliyetler iradi ve içsel ise de, grup halinde ve kurumsal faaliyetler

biçimsel ve dışsaldır. Bununla birlikte, hepsinin fitilini ateşleyen yeni dinin toplumun bünyesine zerkettiği dinamizmdir.

İlk bilimsel faaliyetler bireysel düzeyde gerçekleşmiş olabilese de, günümüze ulaşan ve yekûn temsil edenler daha çok devlet desteğiyle yapılan çalışmalardır. Bireysel teşebbüsün ve sivil toplumun yeterince gelişemediği dönemler için bu durum son derece normaldir. İslam medeniyetinde devlet kademesinden tercüme faaliyetlerini ilk kez başlatan kişi “...Emevi prenslerinden Halid b. Yezid b. Muaviye’dir (öl. 85/704). Halid tıp, astronomi, kimya gibi ilimlere merak salmış ve bu konularda yazılmış Grekçe ve Koptça eserleri İskenderiyeli birer rahip olan Staphon ve Maraianos’a tercüme ettirmişti. Bu şekilde başlayan tercüme hareketi, Emevi halifelerinden Mervan b. Hakem (684-685) ve Ömer b. Abdulaziz (717-720) dönemlerinde toplumun ihtiyacı olan tıp...” (TDV Ansiklopedisi 1988, Beytülhikme Maddesi, s. 88-89; Nasr, 2011: 69-70) sahasına da el atmış ve daha sonra ilgi alanı genişleyerek devam etmiştir. Yapılan bu ilk tercümeelerde Yunan müelliflerin eserleri önemli bir yer tutmuştur.

Yunan ilminin İslam mütercimleriyle karşılaştığı ilk nokta İskenderiye Kütüphanesidir. Hz. Ömer zamanında İslam’ın eline geçmeden önce iki kez yanmış olmasına rağmen bu kütüphanede bulunan sınırlı sayıda kitap, İslam Medeniyetinin ilk tercüme dalgasını başlatmaya yetmiştir. Bu noktada bir anti parantez olarak; Batıda hâkim bir kanaat olan, “İskenderiye Kütüphanesini Müslümanların Mısır’ı fetihlerinde yaktıkları iddiası”nın bir dini taassup ürünü olduğunu belirtmekte fayda var (Ülken, 1997: 37). Zira biraz öncede belirtildiği üzere, İskenderiye kütüphanesi Müslümanların eline geçmeden önce iki kez yanmıştır. Bunlardan birincisi, Sezar’ın Mısır’a girmesinde çıkan bir ihtilalde, ikincisi de, “M.S. 389 sıralarında İskenderiye Piskoposu Theophilus önderliğinde çıkan bir Hıristiyan başkaldırmasında...” gerçekleşmiştir. (Yıldırım, 1994, s. 59; Ayrıca bak. Demirci, 1996: 29) meydana gelmişti. Adıvar (1994: 71) ise 390 yılında aynı Theophilus’un 400 bin ciltlik bu kütüphaneyi doğrudan yaktırdığını vurgular.

“Yunan İlminden İskenderiye Kütüphanesi vasıtasıyla İslam Medeniyetine geçen başlıca mütefekkirler Aristo ve bütün şarihleriyle, riyazi Öklides, tabip Hipokrates, Calinos, Plotinos ve Batlamyos’dur” (Ülken, 1997: 38). Bu mütefekkirlerin İskenderiye Kütüphanesinde bulunan hemen bütün eserleri Arapça’ya tercüme edilmiştir. İşte İslam Medeniyetindeki büyük tercüme faaliyetine kaynaklık vazifesi gören başlıca mütefekkirler bunlar ve temel eserler de bunların İskenderiye Kütüphanesindeki eserleridir.

İslam Medeniyetinin Yunan ilmi ile temas sağladığı ikinci saha "...Süryani ve İran dillerinin konuşulduğu merkezlerden, Nasturiler için; Urfa, Nusaybin, Selefke ve güney-doğu İran'daki Gonde-Şapur medresesi, Yakubiler için; Antakya ve Diyarbakırdır" (Ülken, 1997: 58). Bu merkezlerin hepsi de o gün için Ortadoğu'nun en mamur ve bilimde en ileri merkezleri konumundadır.

Beşinci asırda Ortodoks kilisesinin Bizans'tan kovduğu Nasturiler ve Yakubiler, İslamiyet'in zuhurundan bir buçuk asır evvelinden başlamak üzere, biraz yukarıda isimleri zikredilen Mezopotamya ve İran'ın çeşitli merkezlerinde, Yunan İlmini inkişaf ettirdiler.

Özellikle Gonde Şapur Medresesi 8.asrın ikinci yarısında en parlak devrine ulaşmıştı. İkinci Abbasi halifesi El Mansur (754-775), bu medresenin başhekimi olan Bahtışu'yu Bağdat'a davet ederek özel himayesine aldı. Üç asır Bağdat'ta kalan bu aileden kuvvetli âlimler yetişti ve özellikle tıp sahasına ait birçok Yunan eserini Arapça'ya tercüme ettiler (Sezgin, 2008: 8-10).

Emevilerin 70-80 yıllık etnosentrik, bölgeci ve görece bağnaz iktidarları sona erdikten sonra yönetimi ele alan Abbasi hanedanının daha evrensel düşündüğü ve açık görüşlü davrandığı ve bu yaklaşımın bilimin ve tekniğin gelişmesine de olumlu yansıdığı kesinlikle iddia edilebilir. Farklı kültürlerle olumlu yaklaşım ve kendini önceki hanedana karşı ispat etme psikolojisi Abbasiler devrinde hemen her alanda bir atılım yapılmasına vesile olmuştur. Elbette bu alanların başında bilimsel faaliyetler gelmektedir. Bilimsel alanda daha ilk yıllardan itibaren önemli faaliyetler yapılmışsa da, bu faaliyetlerin kapsamlı bir boyuta ulaşması ve kurumsal bir hüviyete bürünmesi *Beytülhikme* ile olmuştur.

2.2. Müslüman Bilim Faaliyetlerinin Parlak Bir Dönemi Olarak El Memun Devri ve "Beytülhikme" Tercüme Okulu

El Mansur (813-833) devrinde Bağdat'a getirilen Gonde Şapur hastanesi başhekimi Bahtışu ve ailesinden sonra, 9. asrın başında 7. Abbasi halifesi El Memun devrinde yine aynı hastanede görevli âlimlerden biri olan Yohanna bin Masavîh Bağdat'a gelmiş ve bir hastane kurmuştur. İşte bu aynı kişi Halife Memun'un emriyle bir mütercimler mektebi kurdu ve ismine de *Beytülhikme* dendi (Demirci, 1996; Nasr, 2008: 69-70). *Beytülhikme* bir kurum olarak alanının ilk örneğidir. Daha önce tercüme faaliyetleri özel şahısların münferit çalışmaları veya bir kaçının bir araya gelip sivil çalışmalarından veya da tercüme ile uğraşan aileler ve medreselerdeki hocaların harici çalışmalarından ibaret idi. Oysa Memun'un kurmuş olduğu *Beytülhikme*'den sonra, İslam dünyasında ve belki

tarihte ilk kez tercüme faaliyetleri kurumsal bir kimliğe kavuşmuş ve devletin her türlü desteğini de arkasına almıştır.

Beytülhikme'yi bizzat görmüş ve kütüphaneden faydalanmış olan İbnü'n-Nedim'in tespit ettiği mütercimler listesine göre: Grekçe'den Süryanice'ye, oradan da Arapça'ya veya doğrudan Grekçe'den Arapça'ya tercüme yapan bilim adamı, entelektüel ve mütercimlerin sayısı kırk yediyi buluyordu. Farsça'dan tercüme yapanlar on altı, Sanksritçe'den tercüme yapanlar üç kişi idi. İbn Vahşiyye de birçok kitabı Nabati dilinden Arapça'ya çevirmişti. Rivayete göre Halife Memun sadece Grekçe'den yaptırdığı tercüme için 300 bin dinar vermişti. Hatta bazı tercüme terazinin bir kefesine konuyor ve altın tozuyla tartılarak mütercim ödüllendiriliyordu (TDV Ansiklopedisi, 1988, Beytülhikme Maddesi,: 89).

Burada Süryani ve Nebati dilinin o gün için Ortadoğu'nun hala çeviri yapılan dillerinden ikisi olması son derece dikkat çekicidir. Kaynaklar sekiz ve dokuzuncu yüzyıllarda bu toplulukların devletleri bulunmasa da, şehirlerde ve çoğunlukla liman şehirlerinde yaşayan ve ekseriyetle ticaretle meşgul olan birer kavim olarak bu insanların entelektüel düzeylerinin yüksek olduğuna işaret etmektedir (TDV Ansiklopedisi, 1988, Nabati Maddesi,: 257-8). Bu sebeple bu insanlar güçlü birer devletleri bulunmasa, başka devletlerin vasalı olarak yaşasalar da bilimsel faaliyetlerde hala ileri bir düzeyi temsil edebiliyorlardı. Özellikle kentli bir toplum ve ticaretle meşgul olmanın bilimsel faaliyetleri finanse edebilecek iki toplumsal özellik olduğunu somut olarak göstermesi bakımından bu iki topluluğun durumu kayda değerdir. Benzer bir duruma A. Adıvar Yunanlılar ve Roma arasındaki ilişki bağlamında: “Romalıları dünyayı fethetmişlerdi, fakat Yunan bilimi de Roma'yı fethetmişti” vurgusuyla dikkat çekmiştir (Adıvar, 1994: 61). Benzer durum ilkçağ Müslümanları için de geçerlidir. İlk Müslümanlar Mısır'ı, Mezopotamya'yı, İran'ı ve Anadolu'yu fethettiler ama bu ikinciler de adeta Müslümanları fethetmişti. İlk Müslümanların kullandığı dil yani Arapça dışında Müslüman biliminin Araplarla pek az ilişkisi vardır. Hepsini dinamize ve harmonize edebilen güç ise doğrudan İslam'ın kendisiydi.

Halife Memun devrini müşahade edip kaydeden Sismondi, bu Hükümdara işaretlerle “Hüküm altında bulundurduğu eyaletlerden Suriye'den, Ermenistan'dan, Mısır'dan bulabildiği en kıymetli kitapları himayesine getirtiyordu. Bunlar, Hükümdarın istediği en kıymetli hediyelerdi. Bütün eyalet valileri, idarenin bütün memurları fethedilmiş ülkelerde her şeyden evvel edebiyata ait zenginliklere el koyuyor ve bunları Halifeye takdim ediyorlardı. Sadece kâğıtlar ve kitaplarla

yüklü yüzlerce deve Bağdat'a geliyor, halkın bilgisini arttıracak bir şeye tesadüf olunca, bu herkesin okuyabilmesi için hemen Arapça'ya tercüme olunuyordu. Memun'un sarayı üstatlar, sansür memurları, mütercimler, ve tefsirciler kalabalığı içerisinde harpçi bir imparatorluğun sarayından daha çok, bir akademiye benziyordu” (Gürkan, ts.: 218) tasvirinde bulunur. Buna binaen olacak ki Hilmi Ziya Ülken bu dönem tercüme faaliyetlerinin boyutunu anlatabilmek için, Halife Memun (813-833) ve Mütevekkil (846-861) zamanında tercüme faaliyetleri *ihiras* düzeyine ulaştığını vurgulamıştır.

Ahmet Gürkan (ts.: 218), *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi* adlı kitabında; Halife Memun'un siyasi gelişmeleri dahi bilimsel faaliyete bir katkı olacak şekilde değerlendirdiğini anlatabilmek için, bu halifenin galip sıfatı ile Yunan imparatoru Kekeme Michael'e sulh şartlarını dikte ederken, harp tazminatı olarak bir kitap koleksiyonu istediği tarihi vakayı dile getirir.

Özellikle Halife Memun devrindeki bu hummalı bilim ve tercüme faaliyetleri sayesinde ki; “8.asrın sonlarında Müslümanların elindeki ilim hazinesi bir tıp risalesinin tercümesi ile kimya hakkında birkaç risalenin tercümesinden ibaretken, 9. asrın son bulmasından önce Yunanlıların bütün bilgisi Müslümanlara geçmiş ve kendi aralarında birinci sınıf ilim adamları yetişmiş, bunlar müsbet ilimlere en yüksek değeri vermiş ve bu yüzden üstatlarını da geçmişlerdi.” (Gürkan, ts.: 378).

Müslümanlar tercümeyle büyük önem vererek diğer birçok Ortadoğu halkı karşısında fark oluştururken; bu çalışmaları mistisizm, edebiyat ve sanat ile sınırlandırmayıp, pozitif bilimlere de gereken önemi vererek Uygur Türklerinin yapamadığını yapmış ve uygulamalı bilimlerde de son derece ileri bir düzeyi yakalamışlardır. Müslümanlar bu entelektüel seviyeleriyle diğer ve gayrimüslim Ortadoğu halklarıyla aralarına büyük bir derece farkı koyarken; daha sonra Müslüman olacak olan Orta Asyalı Uygur Türklerinin gelişmesine de önemli bir mahiyet farkı koymuşlardır. Bu sonuçta muhtemelen Müslümanların denizel bir kültür coğrafyasına komşu bulunmalarının büyük önemi olmuştur. Bu komşuluk her türlüşünün yanında entelektüel alış-verişi de kolaylaştırmıştır. Daha önce bahsedildiği üzere, diğer önemli kaynak bizzat kendi toplumsal dinamizmi olmuştur. Bütün bunların sonucunda Ortaçağ zaman dilimi Batılıların aksine Müslümanlar için bir aydınlık dönem hatta altınçağ halini almıştır. İslam'ın bütün hayat alanlarında meydana koyduğu bu başarıya istinaden Mourice Lombart şöyle der: “Orta Çağ, her sahada ve her şekli ile tarihin doğuya ait bir dönemidir.” (Lombart, 2002: 13). Ülken ise aynı gerçeğe şöyle vurgu yapar: “Garp Orta Çağ'ı,

İslam Orta Çağı'na benzemediği gibi, Garp skolastiğinin karşılığı bir İslam skolastiği de yoktur” (Ülken, 1995: 13).

Halife Memun'un mamur ettiği Beytülhikme'nin ve onuncu yüzyıl İslam toplumlarının göz kamaştıran parlaklığını ve gelişme düzeyini çağdaş düşünürlerden R. Grody (1993: 50-51) şöyle resmetmektedir: “El-Me'mun'un “irfan yuvası”ndaki kitapların sayısı sonunda bir milyon cilde ulaştı. Üstelik Bağdat'taki tek kitaplık değildi. Dokuzuncu yüzyılda bir seyyah, şehirde yüzden fazla halk kitaplığı saymıştı. Bu kitap tutkusu, bütün İslam dünyasında böyleydi.

Avrupa'da okuma-yazma sadece manastırlarda bilinirken, Irak'ta Neced gibi küçük bir şehirde, kırk bin ciltlik bir halk kitaplığı vardı. İlim konulara karşı duyulan ilgi işte bu kadar yaygındı.

İslam dünyasının ta öbür ucunda, kültür ve kitap bakımından Bağdat'la yarışabilecek bir şehir vardı: 10. yüzyıl Kurtuba'sı... Burada Halife El-Hakem 400 bin ciltlik bir kütüphane kurmuştu. Bu rakamların önemini insan biraz düşününce daha iyi anlıyor. Çünkü dört yüz yıl sonra, “bilge” diye anılan Fransa kralının kurduğu kitaplık topu topu 900 ciltlikti. El-Hakem, çeşitli sebeplerle sürülen bütün âlimleri himayesine aldı. Böylece Kurtuba'yı dünyanın en büyük ilim merkezi yaptı.

Yaygın görüşlerin tersine Rönesans, 16. yüzyılda İtalya'da değil, yüzyıllar önce Kurtuba'da başlamıştır. Deneye dayanan ilim ilkelerini Bacon burada öğrenmiştir. Hayatın anlam ve gaye taşıdığı uyumlu bir dünyada, nesnelerin anlamını ve Allah'la olan ilişkilerini yansıtan irfan gene buradan yayıldı”.

Müslümanların sergilediği bütün bu kapsamlı ve bu arada entellektüel atılımların arkasında en önemli faktör bireyden topluma zincirleme bir etki halesi oluşturan toplumsal yüksek ruh, inanç ve motivasyondur. Bu psikolojik temelin üstünde Müslüman toplumların askeri ve siyasi fetihleri sosyal, kültürel, sanatsal bir düzeye taşımaları bulunmaktadır. Bu ikinciler dahi göçebe ve kısal yerleşim tarzının şehrili yerleşikliğe evrilmesiyle desteklenmiştir. Benzer bir şekilde, bu yaşama tarzı dahi Müslüman toplumların takas ekonomisinden çek ve senet kullanan ticari ekonomiye yükselmeleriyle finanse edilebilmiştir. Bütün bu göz kamaştıran entellektüel faaliyetler, eğer arka plandaki bu toplumsal gelişme merhaleleri bulunmasa, muhtemelen hiçbir zaman tam ve somut olarak ortaya çıkamayacaktı.

2.3. Memun'u Takip Eden Devirlerde Bilimsel Atılımlar

Halife Mütevekkil (846-861) Beytülhikme'yi ıslah edip geliştirdi. Yuhanna idaresindeki Beytülhikme de gayretle çalışan genç mütercim Huneyn'i

bu mektebin başına getirdi. Huneyn vefatına kadar (877) ünlü Yunan âlimi Calinos'un eserlerinden takriben 100 kadarını Süryanice'ye ve bunun yarısı kadarını da Arapça'ya tercüme etmişti. Bunların yanı sıra, diğer Yunan âlimlerinden birçok tercüme ve şerhler yaptı. Talebeleri, bunlardan ayrı olarak, Hipokrat ve Calinos'un hemen bütün eserlerini Arapça'ya tercüme etmişlerdi. Huneyn'in oğlu İshak bilhassa Aristo'nun geriye kalan eserleriyle, onun şerhlerini, Öklid'in en mühim matematik ve fiziğe dair eserlerini tercüme etti. İshak'ın nezareti altında çalışan yüz kadar mütercimim müşterek faaliyetleri, bu baba-oğul'un yaptıkları muazzam çalışmayı tamamlamıştı. Onlar manastır mekteplerinde Yunanca tetkikat yapmışlar ve Huneyn'in maiyetinde yahut ondan müstakil olarak eski Yunan filozoflarının, tabiplerinin, matematik ve astronomi âlimlerinin eserlerini tercüme etmişlerdir (Demirci, 1996: 78-87; Ülken, 1997: 62-66).

Huneyn ve ekolünden müstakil çalışan daha birçok âlim ve bunların eserleri mevcuttur. Bunlardan Sabit bin Kurre, Kosta bin Luka ve El Kindi zikre sayandır. El Kindi Yunan ilimlerine geniş bir ihata ile bakabilen ilk İslam mütefekkeri olup, bütün Yunan felsefe ve ilmîni kuşatabilecek derecede geniş bir tercüme faaliyetine girişmiştir. El Kindi, eserlerinin sayısı tercüme ve telif olmak üzere yüz elli (150) yi bulan benzerine az rastlanır bir âlimdir. Fakat eserlerinin çoğu kaybolmuş ve günümüze ulaşmamıştır (Demirci, 1996: 122-124; Nasr, 2008: 41-42). Kaybolan eserlerinin çoğunun Moğollar tarafından yakılan Bağdat Kütüphanelerinde bulunduğu ve bu yolla yok olduğu düşünülebilir.

Dokuzuncu asrın mühim tabip ve mütercimlerinden, Süryani Yohanna bin Serabyan ve Sehl'üt-Taberiye zikretmek yerinde olur. Her ikisi de Yunan tıbbından tercüme edilmiş mühim eserler bırakmışlardır.

İslam medeniyetinin Yunanca'dan yaptığı tercümelere sonra, ikinci derecede önemli kaynak Hint'tir. Özellikle İbni Mukaffa'nın, Farsça'ya çevrilen birçok Hint eserini Arapça'ya tercüme ettiği ve bunlardan birinin de günümüzde hala okunmakta olan *Kelile ve Dimne* olduğunu biliyoruz. Diğer taraftan İslam medeniyetinin en büyük tabip ve filozoflarından biri olan Razi de Yunanca'dan olduğu kadar Hint'çeden de eserler tercüme etmiştir.

Hintçe den müspet ilimlere dair ilk çevirileri yapan ise Hintli alim Meniket-ül Hindi'dir. Astronomi ve tıbbı dair birçok kitabı Arapça'ya tercüme etmiştir. Hintçe'den yapılan tercüme faaliyeti, güney-doğu İran'daki *Gonde Şapur* medresesinin nakli üzerine yavaşlamış hatta durmuştur (Bayrakdar, 2000: 71-108).

Emeviler zamanında elle tutulur bir tercüme faaliyeti olmamasına rağmen, Abbasiler devrinde 8. asrın ikinci yarısından başlamak üzere, tercüme faaliyeti hız almış ve 9. asrın başlarında Memun ile birlikte zirveye ulaşmıştır. Abbasi halifelerinden sırasıyla Mansur, Memun ve Mütevekkil zamanlarında tercüme faaliyeti devlet denetimi ve desteğinde en parlak devrini yaşamıştır. Bu dönemde gerek felsefe gerek matematik, geometri, astronomi, tıp ve diğer müspet ilimlerde İran, Hint ve Yunan kaynaklarından çevrilmedik önemli eser kalmamıştır. Bunun diğer anlamı, Müslümanların medeniyet dili konumunda bulunan Arapçaya çevrilen bütün bu beşeri birikime Müslümanların kendi toplumsal dinamiklerini de ekleyerek çok daha ileri bir düzeye yükselebilecekleridir ki, tam da bu olmuş ve Müslümanlar bu asırda bugün bile batılıların gıpta ile baktığı yüksek bir düzeye ulaşmışlardır.

İslam dünyasında ilk tercüme hareketleri genellikle Süryani, Nasturi, İranlı, Hint ve diğer Müslüman olmayan âlimlerce yapılırken; iki yüzyıl sonra 9 ve 10. asırlara gelindiğinde, hem tercümeyi yapabilecek mütercimler hem bunları tenkide tabi tutabilecek münekkidler hem bu bilgileri kendinden olanla harmanlayarak terkibe ulaşabilecek araştırmacılar ve hem de toplanan bütün bu bilgileri büyük oranda kendine maledecek düzeyde özelleştirerek telif eserler verebilecek Müslüman âlimler yetişmiştir. Farabi, Harizmi, Ebubekir Razi, İbni Sina, El Kindi ve bu devirdeki diğer birçok âlim, o güne kadar yapılmış olan Yunan, Hint ve Nasturi tercümelerinin birçoğunu tekrar Arapça'ya çevirmiş hatta şerh etmiş, bundan da öte birçok telif eser vermişlerdir.

Bu âlimlerden Muhammed İbni Musa El Harizmi (780-850) batıda bile cebir ve matematiğin kurucusu olarak kabul edilir. Cebir üzerine yazdığı “Kitab-ül-Cebri ve-l-Mukaabele” 12. asırda Toledo tercüme okulundan Gerard de Cremona (öl.1187) tarafından Latince'ye tercüme edilmiş ve 16. yy'a kadar Avrupa üniversitelerinde temel kaynak olmuştur (Bayrakdar, 2000: 38-56; Danişmend, 1989: 44-45; Demirci, 1996: 124-126).

Diğer taraftan özellikle kimya ve tıp ilmine dair eserleriyle ününün zirvesine çıkan Ebubekir Razi (850-932) hakkında Amerikalı meşhur medeniyet tarihçisi Will Durant (ts.: 107-8; Danişmend, 1989: 33-34) şunları kaydeder: “...Yarısı tıbbı aittir üzere takriben 131 kitap yazmışsa da ekserisi kaybolmuştur. “Kitab-ül-havi” ismindeki yirmi ciltlik eseri tıbbın bütün şubelerine şamildi. “Liber Continens” ismiyle Latince'ye tercüme edilen bu eser asırlarca beyaz ırk âleminin belki en çok hürmet besleyip, en fazla istifade ettiği menba oldu. 1395 tarihinde Paris üniversitesi tıp fakültesi kütüphanesinin bütün mevcudunu teşkil eden dokuz kitaptan biri de işte bu eserdir. Yaptığı tesirle

kazandığı şöhretin derecesini, 1498'den 1866'ya kadar yalnız İngilizce 40 tercümesi neşredilmiş olmasından anlayabiliriz.”

Yine tıp alanında büyük isim yapan diğer bir İslam âlimi İbni Sina (980-1037) birçok eserinin yanı sıra “Kanun” adlı tıp kitabıyla bu ilmi devrinin en ileri noktasına taşımıştır. Jacques Risler “İslam Medeniyeti” adlı kitabında “Kanun” hakkında şunları kaydeder: “12.asırda bu eserin Latince metni neşredilir edilmez Galien'in eserini bile itibardan düşürdü. 15.asrın son otuz senesi içinde, özellikle on beşi Latince ve biri İbranice olmak üzere mevcut dillerin ekserisine tercüme edilen “Kanun” altı yüz seneden fazla bir zaman Avrupa'da en esaslı ders kitabı vaziyetinde kaldı. Bu eser tıbbın hakiki bir Kitab-ı Mukaddesi oldu ve bazı kısımları daha son zamanlarda bile İngilizce'ye tercüme ve neşredildi” (Danişmend, 1989, ss. 34-35; Durant, ts.: 110-11). Tıp hususunda daha birçok eser vardır ki; Hint, İran ve Yunan tıbbını fersah fersah geride bırakmıştır. Diğer sahalardaki ilimlerde aynı şekildedir.

Bütün bu kayıtlar gösteriyor ki; Yunan, Hint ve İran kaynaklarından İslam Medeniyetine *tercüme* ile aktarılan ilimler, *terkip* eserlerle daha da ilerlemiş ve *telif* eserlerle böyle yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Adıvar (1994: 78) bu duruma “Artık çeviri ve yorum devrinden sonra inceleme ve sentez devri başlıyor” cümlesiyle işaret eder. Müslümanlar sadece bilimi devralmakla kalmamış, onu zamanın şartlarında en ileri seviyeye de taşımışlardır. Bu sayededir ki; Avrupalılar bu eserleri 12.yy'dan başlamak üzere, 19.yy'a kadar, sürekli ve tekrar tekrar kendi dillerine çevirmiş ve bugünkü medeniyetlerinin bilimsel alt yapısını bu temel üzerine inşa etmişlerdir.

8. asırda tercüme faaliyetleriyle başlayan İslam Medeniyeti ilim hamlesi bir süre sonra İslam Coğrafyasında iki önemli kola ayrılarak meyvelerini vermeye devam etmiştir. Birinci kol, Doğu Türkistan'dan başlamak üzere batıya doğru bütün İslam Coğrafyasını tarayarak Anadolu'ya kadar gelen Türk kültür çevresidir. İkinci kol ise, Mısırdan, Sicilya ve Mağrip vasıtasıyla Endülüs'e kadar uzanan Arap-Berberi medreseleri, ilim mahfilleridir. Bununla beraber her iki kolda da neredeyse tek geçerli bilim dilinin Arapça olduğunu belirtmek gerekir. Bu durum ulusların, ulusçuluğun ve ulus-devletlerin baş aktör olduğu günümüzde garipsenebilse de, o gün için İslam medeniyetinde eşgüdümü sağladığı, güç kuvvet verdiği ve Batı'daki Latinceye mukabil bir işlev gördüğü açıktır.

Atılım ve sıçrama devirlerinde Bağdat ve diğer tercüme merkezlerinde müderris ve teknisyen olarak çalışan Türk bilim adamları, daha sonra bizzat Türk devlet medreselerinde ilmi çalışmalarına devam etmişler ve Hint, Yunan ilmini

yüksek bir senteze eriştirerek, özellikle matematik, geometri, tıp, astronomi, cebir ve logaritmada dâhiyane eserler vücuda getirmişlerdir.

İslam dünyası, doğuda Türkistan'dan batıda Endülüs İspanya'sına kadar, toplumsal örgütlenmenin birinden diğerine ilişkilerini kopmadan sürdürdüğü bir şehirler dünyası idi. Böylece şehir toplum örgütlenmesi, İslam dünyasında boydan boya istikrarlı bir yapı arz ediyordu. Bu dünyada şehir, yerel veya bölgesel bir toplumsal yapılanma değil, bütün İslam dünyasının temel karakteristiği şeklindedir.

İslam Medeniyetinin Asya kıtasındaki bilimsel atılımlar ve devrimler bu yükselişi göğüsleyebilecek bir toplumsal ekonomik örgütlenme sayesinde olmuştur denebilir. Müslüman toplumların bu denli kısa bir sürede, bu denli parlak bir yükselişe erişmesinin altında, yayılma istidadı yüksek olan yeni bir dinin dinamizmine entegre olmalarının yanı sıra, daha önceki medeniyetlerin örgütleyemediği bir ilişkiyi başarıyla örgütleyebilmesi yatar. Bu ilişki, ne eski Doğu'nun ne Helen ve Roma ve ne de Bizans'ın örgütleyebildiği Akdeniz dünyası ticaretine, bütün bir Hint denizi ticaretini bağlaması olmuştur. Bu sayede daha önce, toplumu tarımsal üretimde örgütleyerek artı ürüne ve şehir toplum örgütlenmesine ulaşan Doğu'nun önüne Akdeniz ticaretini askeri bir disiplinle örgütleyerek Batı nasıl geçtiyse, bu seferde Doğu, tekrar bir inanç ve fetih ruhuyla Akdeniz ticaretini, Hint denizi ticaretine bağlayarak Batının önüne geçmiştir. Şüphesiz bu yükselişin en açık görüldüğü yerler İslam şehirleri ve bu ileri örgütlenmenin en iyi gözlemlendiği yapı da ticaretin bir tutku olduğu Müslüman şehir toplum örgütlenmesi olmuştur.

İslam şehir toplum örgütlenmesi kendinden önceki şehir örgütlenmelerinin bir araya getiremediği üç önemli faktörü bir araya toplamıştır. Bunlardan birincisi, klasik Doğu şehir örgütlenmesinin *tarıma* dayanan karakteridir. Kaynaklar İslam şehir örgütlenmelerinin tarıma elverişli su kenarları veya vahalarda kurulduğunu ortaya koymaktadır (Tuna, 1987: 161). İkinci faktör *ticaret*dir. İslam şehirleri o güne dek Batı'nın başarıyla örgütlediği Akdeniz deniz ticaretini ele geçirerek; bunu, geleneksel Arap kara ticaret yöntemi olan kervan sistemiyle Hint denizi dünyasına bağlamayı başarmıştır. Bu durumu Lombart şöyle tarif eder: "İslam dünyasının merkezi olan Basra Körfezi; Kızıl Deniz, Akdeniz, Karadeniz ve Hazar denizlerini birleştiren berzahların ortasında bulunuyordu. Böylece İslam iki büyük iktisadi alanın birleştiricisi ve kaynaştırıcısı durumundaydı: Hint Okyanusu ve Akdeniz" (Lombart, 2002: 25). Üçüncü unsur da *askeri disiplin ve fetih tutkusudur*. Roma'nın askeri disiplini ve

siyasi idare başarısı dönüştürülerek İslam şehir toplum örgütlenmesinde bir diğer temel dinamik olarak kullanılmıştır.

İslam şehir toplum örgütlenmesi, bu üç önemli faktörden birincisini sürdürmekle ‘gelenekselliği’, ikinci faktörü hayata geçirmekle, bölge aşırı düşünebilme anlamında, ‘evrenselliği’ ve üçüncü faktörü benimsemekle de Doğu’nun klasik, uyşuk ve yönetilen toplum imajını yıkarak toplumsal dönüşümü sağlayabilme anlamında ‘devrimciliği’ İslam şehir toplum örgütlenmesi ve nihayet İslam Medeniyeti bağlamında bir bütüne hizmet eden uyumlu unsurlar haline getirebilme başarısını göstermiştir. Aynı başarı, İslam şehir örgütlenmelerinin tarım, ticaret ve idare alanında zamanın en parlak örneklerini veren merkezler olmalarını sağlamıştır. Bu özellikleri bir şehrin misyonunda birleştiren yerleşim yerleri var olduğu gibi, yan yana bulunmak suretiyle birinde bir özelliğin ve ötekinde diğer özelliğin sivrildiği uygulamalar da mevcuttur. Birincisine verilebilecek en güzel iki örnek Bağdat ve Kahire’dir. Lombart (2002: 180)’ın belirttiği üzere ikincisine de Merv ile Belh ve Semerkand ile Buhara ikiz şehirleri misal verilebilir.

En doğuda Nişabur, Semerkand ve Tebriz gibi kara yollarının kesiştiği yerlerde bulunan parlak ticari merkezler vardır. Bunların hepside zamanın şartlarına göre orta büyüklükte ve en az 100 bin nüfus barındıran önemli şehirlerdir. Hatta Barthold, Samanoğulları (9-10.yy) devrinde Semerkand’da 500 bin nüfusun yaşamakta olduğuna işaret eder. Bu şehirler, zamanın Batılı ülkelerin her birinden daha fazla malî gelire sahip olan ticaret ve üretim merkezleridir. Diğerlerine emsal teşkil etmek üzere 11.yüzyılda bir Selçuklu şehri olan Tebriz örnek olarak verilebilir. Selçuklu tarihinin otorite ismi O. Turan durumu şöyle anlatır: “İmparatorluğun vergilerini tespit eden Risale-i Melikşahi’ye göre, devlet geliri 210 milyon dinar iken, Melikşah’ın saray bütçesi de 20 milyon dinara baliğ oluyordu ki bu da ziraat, sanayi ve ticaretin ne derece ileri olduğunu göstermeğe kâfidir. Bu münasebetle, İslam dünyası ile gelişen ticari ve kültürel münasebetler neticesinde, Avrupa’da nispi bir ilerleme mevcut olduğu 14. asır başlarında Fransa ve İngiltere krallıkları bütçelerinin ancak 4 milyon altına baliğ bulunduğunu belirtmeliyiz. Nitekim aynı sırada Tebriz şehrinin bütçesi de bu krallıklardan biri seviyesinde bulunuyordu” (Turan, 1993: 196).

Ortadoğu’ya gelindiğinde, buralarda Müslümanlar dünyanın o gün için en büyük şehirlerini kurmuşlardır. 638 yılında Basra ve Kufe, 695’te Vasi, 762’de ikinci Abbasi Halifesi El Mansur tarafından Bağdat ve 836’da Samarra gibi daha birçok şehir kurulmuştur. Basra ve Kufe kurulduktan sonra otuz yıl içinde 100 bin nüfusa ulaşmış büyük şehirlerdir. Diğerleri de bunlardan aşağı değildiler. Fakat

Bağdat'ın durumu özellikle anılmağa değerdir. Lombart, İslam dünyasının bu başşehri için şu ifadeyi kullanır: “Eğer Sao Paolo’ya ‘dünyanın en hızlı gelişen şehri’ (1888’de 60.000 ve 1950’de 2 milyon) deniyorsa Bağdad için ne demeli? Zira bu şehir fetihlerden önce bir Sasani kalesi ve birkaç Nasturi kilisesinin etrafında yaşayan birkaç yüz nüfuslu küçük bir yerleşim merkezi iken, 762 ile 800 arası gibi kısa bir süre içinde 2 milyon nüfuslu bir merkez haline gelmişti”. Yine aynı yazar o günkü Bağdad’ın boyutlarının bugünkü Parisle eşit olacak şekilde 10 km uzunluk ve 9 km de genişliğe sahip olduğunu belirtir. İslam dünyasında ilk kâğıt fabrikasının da, Batıdan çok daha erken bir devir olan 794-795 yıllarında Bağdad’da kurulduğu belirtilmektedir Lombart, 2002: 58, 167, 177).

Ortaçağda İslam Medeniyetinin diğer bir önemli bilim merkezi olan Endülüs’te ise Müslüman bilim adamları daha çok tabiat bilgisi, zooloji ve botanikle ilgili çalışmalar yapıyorlardı. Bu faaliyetlerden, diğerleri hakkında da fikir verebilecek olan önemli bir çalışma botanikle ilgili olanıdır. Bu sahadaki çalışmalar daha çok Dioscorides’in “Materia Medica”sına dayanılarak yapılıyordu. Mesela bir seferinde “...Bizans İmparatoru VII. Kostantin, Halife III. Abdurrahman (M.912-961)’a Dioscorides’in Yunanca yazdığı Materia Medica adlı botanikle dair resimleri de ihtiva eden yazma eserini göndermiş, halife de, Nicholas adlı Bizanslı rahibi 340/951 yılında davet etmiş ve bu eseri Arapça’ya tercüme etmesini istemiştir. Bu tercüme Müslüman İspanya’da Galen ve diğer âlimlerin kitaplarına ilaveten Yunan tıp bilimiyle ilgili çalışmalara ve meşhur İbn el-Baytar da dâhil olmak üzere diğer Endülüslü botanikçilerin eserlerine temel teşkil etmiştir. Mesela II. Hişam devrinin büyük botanikçisi Ebu Davud Süleyman İbn Culcul (öl.377/987) da “Makale fi Zikr el-Edviyet el-Nebatiyyet el-Müstedrake ‘ala Kitab Diyoskuridus” adlı eserini yazarken bu eserden faydalanmıştır” (İhsanoğlu, 1996, ss. 86-87). Diğer sahalardaki tercüme de aynı şekilde şerh ve telif eserlere temel teşkil ediyor, İslam Medeniyetinin önemli medreselerinin faaliyet gösterdiği bu coğrafyada bilimin gelişmesine katkıda bulunuyordu.

Endülüs (Müslüman İspanya) Müslümanlarının sergilediği bu dinamik bilim hamlesi hayatın diğer sahalardaki atılımlarıyla müsavi durumdaydı. Nitekim bu yüzyıllarda Müslüman İspanya’da bütün gelişmeleri taşıyabilecek çok dinamik bir kitleleşme yaşanmaktaydı. Müslümanlar burada birçok yeni şehir inşa etmişler ve eskileri de çok daha ileri götürmüşlerdir. Kaynaklar buradaki şehirleşmenin boyutlarını şöyle ifade ediyor: “Yarımadanın şehirleri İslami devirde çok büyük gelişmelere sahne oldular. Bu açıdan elde edilen sonucu Roma devirleri ile karşılaştırma imkânı yoktur. En fazla gelişen şehirler arasında Kurtuba ve Sevilla göze çarpıyordu.” ...Malaga, Gades, Toledo ve Saragosa ise

hemen bunlardan sonra gelen diğer büyük şehirlerdi. Bunlardan Kurtuba 9 ve 10. yüzyılda 500 bin nüfusa ulaşmış bir şehir iken, Paris ancak 14. yüzyılda 300 bin nüfusa ulaşabilmişti. Müslümanların burada yeni baştan kurdukları şehirlerden önemli bazıları ise şunlardır: El Meriye (756), Kasr Ebu Daniş (756), Merakeş (1077) ve Medinetu'z Zehra (936) (Lombart, 2002: 116-7, 198).

Görüldüğü üzere 7. yüzyıldan bir daha 11. yüzyıla kadar İslam şehirleşme faaliyetleri, dünyanın o güne kadar gördüğü en güzel ve en başarılı şehirleşme örneklerini vermiştir. Bu devirde İslam dünyası bir başından öbür başına şehir toplum örgütlenmesinin her özelliğiyle bir birine bağlanarak yayıldığı bir şehir yıldızları topluluğunu andırır (Alptekin, 2012: 39). Marc Bloch, İslam toplumlarının yükselişinden 12.yy.a kadarki dönemi İslam'ın "...Batı üzerinde gerçek bir ekonomik üstünlüğe sahip..." olduğu dönem olarak nitelemiş ve bu dönemde ne İtalya'nın ve ne de Galya'nın fakir şehirleriyle Bağdat ya da Kordoba'nın ihtişamına yaklaşacak kadar dahi olsun, herhangi bir şehirleşme tesis edemediğini önemle vurgulamıştır (Bloch, 1983: 14). Kısaca İslam dünyası bu yüzyıllarda bir şehirler topluluğu ve bir şehir yıldızları kümesi gibidir. İslam Medeniyetinin bu göz kamaştırıcı parlak şehirlerinde siyasi, iktisadi kurumlar kadar, kültürel, bilimsel ve sanatsal kurumlar da mevcuttu. Bilimsel faaliyet yapan bu kurumlar daha çok bugün medrese olarak bildiğimiz zamanın üniversiteleri ve araştırma enstitüleri idi.

Bütün bu medreselerde okutulan kitaplar ve İslam Medeniyetinin, bütün bir İslam coğrafyasında yakaladığı bu ilmi seviye, 8'inci asırda başlayan ve kaynağını Mısır, Hint, İran ve Yunan gibi eski medeniyet merkezlerinden alan ateşli ve azimli bir İslam tercüme dalgasının ürünüdür. Bu dönem İslam coğrafyası Avrupa'nın aksine, tercümenin ve bilimsel faaliyetlerin bir tutku olduğu aydınlık bir coğrafyadır.

Her bilimsel atılım onu koruyabilecek bir siyasal yapılanmaya, onu sürdürülebilir bir gelişmeye tabi tutabilecek bir ekonomik dinamizme ve onu yeniliklere açık tutabilecek bir kültürel ve sanatsal derinliğe sahip olmasını gerektirir. Dolayısıyla bir yanda bilimsel faaliyetler, diğer yanda toplumsal örgütlenme ve siyasi yapılanma konumlanmaktadır. Bunlar toplumsal gelişimin iki kanadı gibidirler. Eğer bu ikisinden birincisi eksik olursa siyasal ve ekonomik gelişme tatsız, tuzsuz, ruhsuz ve nihayet kuru bir gelişme olur. Eğer ikincisi eksik olursa bu bilimsel gelişim dış tehditlerden korunamaz ve yok olup gider. Bunlardan ilkinde en güzel örnek Moğol yayılması ve ikincisine örnek de Süryani bilim faaliyetleridir. Moğollar bilime, sanata, kültüre yeterince önem vermedikleri için, açıkçası kültürel arka planları buna çok da müsait olmadığı için

dünya tarihinde sadece bir “yayıma” olarak kalmışlar ve daha çok zulümleriyle anılmışlar; Süryani kültür çevresi ise, bütün göz kamaştırıcı bilimsel, sanatsal ve kültürel birikim ve potansiyeline rağmen onu koruyacak ve yeni hedeflere motive edecek siyasi yapılanmadan mahrum olduğu için ömrü uzun sürmemiş kısa süre sonra sadece bilim ve medeniyet tarihinin bir konusu olarak kalmışlardır.

Sekizinci asırda Hint ve Yunan müelliflerinin kitaplarını tercüme etmekle onların asistanlığını yapan Müslümanlar, iki yüzyıl sonra kendi telif eserlerini vermeye başlamışlar ve 13’üncü yüzyıla kadar bu faaliyetlerinde eski üstatlarını gölgede bırakmış ve hatta Avrupa’ya üstat olmuşlardır. Fakat 13 ve özellikle 14’üncü yüzyılda tercümede olduğu gibi telif eserlerde de görece bir durgunluk ve kısırlık yaşanmıştır. Bu durgunluğun içeride ve dışarıda birçok sebebi olmakla beraber, mevzuumuz dışındadır. On dört ve 15’inci yüzyılda artık Avrupa’da bir canlanma vardır. On ikinci yüzyılda başlayan İslam Medeniyeti mahsullerini Latince ve diğer Avrupa dillerine çevirme faaliyeti, bu tarihlerde meyvelerini vermeye başlamış ve bu ivme Rönesans ile daha da hız kazanmıştır.

3. Ortaçağ’da Avrupa

Avrupa Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesi ve nihayet Batı kanadının çökmesinden sonra Orta Çağ karanlık, taassup ve cehalet içerisinde geçirmiştir. Roma sonrası Avrupa’nın temel problemi üç gerilim çerçevesinde özetlenebilir ki; bu süreç en az 5 yüzyıl gibi uzun bir zaman dilimini kapsar. Birincisi, din kurumu ve özgür bilim arasındaki gerilimdir. İkincisi, din kurumu ile siyasi idare arasındaki gerilimdir. Üçüncüsü de, din kurumunun kendi içindeki gerilimidir.

Birinci yani, din kurumu ve özgür bilim arasındaki gerilim, üç gerilimden belki en önemlisidir. Zira diğerlerine de bir temel teşkil etmektedir. Özgür bilim ve din arasındaki büyük gerilimi anlatabilmek amacıyla, diğer sayısız olaya bir örnek teşkil etmek üzere, birkaç ibretlik vaka aktarmak faydalı olabilir. Mesela 1415 yılında Wycliffe (1320-1384, incili İngilizce’ye çevirip, Papa aleyhinde kampanya yürüten kişi) hakkında bir dizi konferans veren Çek bilgini Jan Huss Papalık tarafından güvenliği hususunda teminat verilerek çağrıldığı bir toplantıda yakalanıp, diri diri yakılmıştır. Bütün çalışma alanlarında devam eden bilim-din çekişmesi, Kopernik’in 1543’te “Dünya güneşin etrafında dönüyor” demesi ile tam bir savaşa dönüşmüştür. Galile’ye küçük işkenceler yapılır. Dominiken tarikatına girmesi Bruno’yu kurtaramaz, 1600’de diri diri yakılır. Avrupa, orta çağda her biri en az bunlar kadar ibretlik yüzlerce bilim-din gerilimini bütün dehşetiyle ortaya koyan olaylara tanık olmuştur.

Din kurumu ile siyasi idare arasındaki gerilime, temelde kilisenin hâkimiyetini siyasi iradenin aleyhine olarak geliştirmesi sebep olmuştur. 13. asırda kilise Avrupa'nın hemen hemen dörtte bir topraklarını elinde bulunduruyordu. Buraların tasarrufu, vergi ve diğer geliri tamamen onlara aitti. Kilise o denli kuvvet kazanmıştır ki bu devirde, imparatorlar Vatikan'a gelip, Papaların önünde diz çöküp ona biat ederek taç giyer olmuşlardır. Ve bunun imparatorların samimi dini duyguları ile hemen hiçbir ilgisi yoktu. Temel espri kilisenin kırılmayan gücü idi. 13. yüzyıl içinde imparator ve kralların, kilisenin gayrimenkullerine el koyma çabaları giderek yoğunlaştı. Papalık ile imparator arasında, toprak ve vergiler ve rahip tayini gibi konularda çekişmeler had safhaya ulaştı. Bu süreç birçok Avrupa devletinin sonunda gelip Martin Luther'i destekleyerek, kiliseye büyük bir darbe vurma sonucunu doğurdu.

Üçüncü ve son gerilimi temsil eden din kurumunun kendi içindeki çatışmaları ise su yüzüne ilk kez 1375-1417 yılları arasında, papalık seçimlerine hile karışması sebebiyle çıkan karışıklıklarda, Avrupa'yı bölen, iki papalı bir dönemin yaşanması ile çıktı. 14. yüzyılda yaşayan Wycliffe İncili İngilizce'ye çevirdi ve Papalık aleyhinde büyük bir kampanya yürüttü. Daha sonra Papalık, bu adamın kemiklerinin mezardan çıkartılıp yakılmasına karar verdi ise de, o yapacağını yapmıştı. Birinci gerilim çerçevesinde zikrettiğimiz Jun Huss'ın diri diri yakılması Bohemya halkını isyan ettirdi ve uzun bir savaş dönemi başlattı. Bu ülke üzerine yedi kez haçlı seferi düzenlendi. Fakat kilise her alanda kan kaybetmeye devam ediyordu. Kiliseye karşı kurulan cephe, Almanya'da Martin Luther'in (1483-1546) çevresinde toplandı. Luther halkın dilinden konuşuyordu. Kilise onu da yok etmek için uğraştıysa da, başaramadı. Krallar ve derebeyleri de, kiliseye karşı onu destekliyorlardı. Sonunda İngiltere, İskoçya, İsveç, Norveç, Danimarka, Kuzey Almanya ve Bohemya, Papalıktan ayrıldıklarını ilan ederek kendi kiliselerini kurdular (Köseoğlu, 2002, ss. 15-17).

Avrupa'daki bu din merkezli gerilim o kadar büyümüştü ki, sonuçta Avrupa sınırlarını da aşarak başka kıtalara kadar sirayet etti. Kendi içinde haçlı seferleri düzenlemekle tatmin olmadı, bu seferler Avrupa dışına taşıtı. Avrupa'nın içerdeki bu dini gerilimi, ülkeler, kıtalar arası savaflara sebep oldu. Bu dini gerilim, Avrupa'nın o devirdeki iktisadi sıkıntıları ile de birleşince, önü alınmaz kontrolsüz bir çapul haline dönüştü. İslam dünyasına yönelen haçlı seferleri böyle bir gerilim ve görmemişliğin eseri idi. O kadar ki; ipek yolu vasıtasıyla Avrupa'ya gelen her bir ürün, onların doğuya karşı iştahını bir kat daha artırmaya yetiyordu. En son Haçlı Seferlerinde bütün bir Avrupa'yı İslam memleketlerine çeken güç, söylendiği gibi din için cihat değil, doğunun onlar için rüya olan zenginliklerini çapul ve yağma yapma sevdasıydı. Nitekim yaptılar da. Dini ideallerini ihya için

yola çıkan “samimi” Hıristiyan Haçlı orduları! ele geçirdikleri bir çok yerde yaptıkları gibi, Kudüs’ü ele geçirdiklerinde de çapul yapmışlar, değerli eşya içeren her yeri yağma etmişler ve bu görmemişlikten sadece camiler değil, kilise ve diğer dinlerin mabetleri de nasiplerini almışlardı.

İ. Hami Danişmend’in Gustave Le Bon’un “İslam Medeniyeti” adlı kitabından naklettiği bir cümle ile: “Avrupa uzun zaman o kadar müthiş bir barbarlık içinde yaşamıştır ki; sırf işte o yüzden, kendi barbarlığını dahi görememiştir” (Danişmend, 1989, s. 72). Avrupa’nın Orta Çağdaki bu halini itiraf edebilmesi için, üzerinden yüzlerce yıl geçmek suretiyle 19 hatta 20.yy’a gelmesi icap etmiştir.

3.1. Avrupa’nın İslam Medeniyetine Nüfuz Yolları

Orta Çağ Avrupa’sının İslam Medeniyetini tanıması gecikmiş bir tanımadır. İlim, siyaset ve adalet gibi birçok alanda tekâmül etmiş medeni meziyetleriyle birlikte ilerleyen İslam ordularının, Avrupa’nın doğu ucu olan Bizans ve güney-batı girişi olan Kuzey İspanya gibi kilit noktalarda tıkanması bu gecikmenin en büyük sebebidir.

Bu itibarla “Hıristiyan Garb’ın bazı meşhur müellifleri (mesela, Emmanuel Berl) Hicretin 114 ve Miladın 732 tarihinde Fransa’daki Poitiers muharebesinde İslam ordusunun başında bulunan Endülüs Valisi Abdurrahman il-Gafiki’ye karşı Hıristiyan ordusunun başında Charles Martel’in muzaffer olmasını, cehlin ilme karşı zaferi şeklinde tarif edip, Avrupa için bunun büyük bir felaket olduğunu, çünkü o felaket olmasaydı İslam fütuhatının o karanlık Garbı daha o zamandan itibaren muhteşem kültür ve medeniyetle aydınlatmış olacağını yana-yakıla anlatırlar. Tıpkı bunun gibi, ilk İslam ordularının Bizans’ı fethedip Avrupa’ya geçememiş olmalarından ilim ve medeniyet namına müteessir olan Garp müellifleri de vardır. Bunlar Hicretin 34-165 ve Miladın 655-782 tarihleri arasında, Emevilerle Abbasilerin İstanbul’a karşı giriştikleri beş seferin neticesiz kalmış olmasını, Garbın bir an evvel aydınlanmasına mani olmuş bir vaziyet şeklinde tasvir etmişlerdir” (Danişmend, 1989, s. 25).

Avrupa’nın İslam Medeniyetini ve bu coğrafyadaki ekonomik, sosyal ve kültürel sahalardaki yüksek hayat seviyesini görmesi ve tanıması birden fazla yolla gerçekleşmiştir. Bunların bir kısmı vardır ki; münferit bir kısım insanların bu medeniyeti müşahedesinden ibarettir. Birincisi İslam memleketlerinden Bağdat, Kudüs ve İran’a kadar gelip Müslümanlarla ticaret yapan Avrupalı tüccarlardır. İkincisi de Kudüs’e gelip dini vecibelerini yerine getirdikten sonra Avrupa’ya geri dönen rahip ve dindarlardır. Bu iki kesimin İslam coğrafyasını

müşahedeleri çok eskiye dayanmakla birlikte, Avrupa'nın genelini haberdar etmek bakımından sınırlı kalmışlardır.

Bir diğer tanıma ve müşahade şekli de, kitlesel boyutta ve akademik seviyede gerçekleşmiştir. Bu nedenle bütün Avrupa genelinde doğuya karşı büyük bir ilgi ve alakanın uyanmasını sağlamıştır. Bunlardan sırasıyla birincisi, Haçlı Seferleri, ikincisi Endülüs ve Sicilya'daki İslam medreseleri ve üçüncüsü ise, Yahudilerin tercümedeki aktif rolleridir.

1- Avrupalılar, Haçlı Seferleri sayesinde kendi karanlık dünyalarının dışında aydınlık bir âlemin varlığından haberdar olmuşlardır. Bizzat görmek suretiyle aldıkları birçok teknik yenilikler olduğu gibi, Kudüs'te kaldıkları 50 sene zarfında Arapça eserlerin birçoğunu da Latince'ye tercüme ettirmişlerdir. Buradaki kısa süreli ve sınırlı tercüme faaliyeti, Avrupa'daki geniş çaplı tercüme dalgasına bir başlangıç olması bakımından çok önemlidir. Orta Çağ boyunca Avrupa'nın karanlık talihi büyük oranda bu başlangıçla aydınlanmaya doğru bir yol ayrımına girmiştir.

2- Endülüs'teki Kurtuba, Toledo, Gırnata ve Eşbiliye medreselerinin yanı sıra Sicilya'daki medreseler, aydınlık İslam Medeniyetinin karanlık Avrupa sahasına en yakın ilim ve irfan ocakları idi. Avrupa'da bu medreselerin ünü oldukça yaygındı. Hıristiyan ve Yahudilerden çokları gelip buralarda ilim tahsili yapmakta idiler. İslam Medeniyeti'ndeki bu medreselerin mukabili üniversiteler ilk defa 13.asırda İtalya'da Salerno ve Fransa'da Boulegne ve Montpellier adı altında kurulmuştur.

3- Avrupa'nın İslam Medeniyetinden istifade etmesi ilk önce ve en fazla Yahudiler vasıtasıyla olmuştur. İspanya'da baskıya maruz kalan Yahudiler çeşitli İslam memleketlerinde kabul görmüşler ve ilmi çalışmalarına buralarda devam etmişlerdir. Yunanca'dan Arapça'ya yaptıkları tercümelemlerle İslam ilmine mühim faydalarda bulunmuşlardır. Fakat İslam dünyasında vuku bulan iki mühim hadiseden sonra bunlar eserlerini Arapça tercüme ve telif etmekten mecburen kaçınmış ve onun yerine ya İbranice ya da Latince eserler vermişlerdir. Bu önemli tarihi dönüşe iki olay sebep olmuştur. Birincisi; İslam memleketlerinde Eşariliğin kuvvetlenerek Sünni İslam'ı sapık bulduğu felsefenin zararlı etkilerinden korumak kaygısıyla, bu tercüme ve telif faaliyetlerine hoş bakmaması ve bazen baskıda bulunması, ikincisi ise; Kuzey Afrika'da ve Endülüs'te, Yahudilere ve itikadı sapık ve tehlikeli olduğu düşünülen Müslüman felsefeci ve âlimlere karşı yapılan tazyik ve tecrit furyasıdır. Bu tazyiklerden İbni Rüşd bile nasipenmiş ve Endülüs'ü bir süre için terke maruz kalmıştır.

Bu iki önemli gelişmeden sonra, Yahudi âlimleri çalışmalarını İbrance'ye ya da doğrudan Latince'ye yönelik yapmışlardır. Bu sırada Aristo'nun Arapça metin ve şerhleri Yahudi âlimleri tarafından ya da onların gözetiminde Latince'ye tercüme edilmiştir.

3.2. Avrupa'nın Müslümanları Takip ve Taklidi

Avrupa milletleri İslam medeniyeti ile temasa geçip tercüme faaliyetine başlamadan evvel çok küçük ve doğuya oranla minyatür mahiyette kalacak kütüphanelere sahip idiler. Bu temaslardan önce "Avrupa'nın en zengin kütüphanelerinden biri sayılan Saint-Gall Kütüphanesinde, 860'ta ancak dört yüz (400) kitap bulunmaktaydı. Fakat Müslümanlar ile temasa geçip tercüme faaliyetleri başladıktan sonra 12.yy'da bu sayı artmış ve Saint Vincent'de Laon Kütüphanesinde on bir bin (11000) kitaba ulaşmıştır" (Ülken, 1997: 220; Gürkan, ts.: 230). Kütüphanelerdeki kitapların sayıca artması aynı zamanda Avrupa'nın ilmi seviyesinin de yükselmesini temsil ediyordu. Fakat bu sayı zamanın İslam kütüphanelerine nikketle çok yetersiz ve onun çok gerisindeydi. "Hıristiyanlar sadece Gıratayı zaptettiklerinde şehrin meydanında 80 bin kitap yakmışlardı" (Gürkan, ts. s. 230). Bu tarihi vaka aynı devirde Hıristiyan batının; ilmi kaynaklara sahip olma bakımından olduğu kadar, onlara verilen kıymet bakımından da, Müslüman doğuya göre ne denli iptidai olduklarını göstermesi itibariyle son derece önemlidir. Diğer yandan "daha 10.asır başlarında, yalnız Kurtuba'da kataloğu 44 cilt tutan 600 bin el yazması eserlerle dolu kütüphaneler vardı" (Gürkan, ts.: 229, Danişmend, 1989: 18).

Bu zengin birikimin, bir müddet sonra çevreyi bu arada Avrupa'yı etkilemesi kaçınılmazdı. Nitekim 11-12.asırlarda İslam ilmi Salerno, Padoua, Napoli, Capoua, Toulouse ve Lyon medreseleri vasıtasıyla Latinceye tercüme edilmeye ve Garba tesir etmeye başlamıştı. On üçüncü asır başlarında Boulougne ve Montpellier üniversiteleri kuruldu. Kısa bir süre sonra Paris üniversitesi faaliyete geçti. Bu sırada aynı model üzerine Oxford, Cologne üniversiteleri teşekkül ederek, İslam tesiriyle doğan ilim, İngiltere ve Almanya içlerine kadar sokuldu (Ülken, 1995: 190).

Toledo (Tuleytula)'yu işgal eden Kastilya ve Leon Kralı VII. Alfonso zamanında tercüme büyük önem verilmiş ve 1130 yılında Toledo Piskoposu Raymond ile Segovi başpapazı Dominique Gondissalvi (öl. 1151) öncülüğünde Toledo'da meşhur Tercümanlar Okulu kurulmuştur. İslami ilimlerin çalışılması ve Müslüman müelliflerin eserlerinin tercümesi için kurulan bu mektebin bulunduğu şehir olan Toledo; sokakları, mimarisi ve bütün hayatı müesseseleriyle

İslam medeniyetinin Avrupa'daki zengin bir merkezi idi. Yüzyılların mahsulü olan çeşitli kütüphanelerdeki yüz binlerce cilt bilgi birikimi batının meraklı ilim adamlarını bekliyordu. Bu dönemde batının yapacağı iş, sadece Pirene dağlarını aşıp, Müslümanların ilim merkezlerine inmek, raflardaki kitapların tozlarını silkeleyip, Arapça öğrenmekten ibaretti. Öylede oldu. Kurulan bu tercümanlar mektebinde; İslam astronomi âlimlerinin, matematikçilerinin, filozoflarının, tabiplerinin, kimyagerlerinin, hukukçularının, ilahiyatçıların başlıca eserleri Latince'ye çevriliyor ve Avrupalı münevverlerin istifadesine sunuluyordu. Batının tam ihtiyaç duyduğu bu anda, dört asırlık müthiş bir bilgi okyanusunu yanında bulması, hakikaten insanlık tarihine kaderin bir lütfuydu (Yılmaz, 1998: 293).

E. Renan'a göre: "Bu mektebin kuruluşu, Orta Çağ'ın ilim tarihini ikiye ayırmıştır. Birincisi, Toledo tercümelerinden evvelki ve ikincisi de sonraki devirdir" (Gürkan, ts.: 278).

Diğer taraftan orta ve doğu Avrupa'da, Kutsal Roma İmparatoru II. Frederik (1194-1250) bilime ilgi duyan bir kişiliğe sahipti. Yahudi mütercimler vasıtasıyla Arapça'dan birçok kitabı Latince'ye tercüme ettirmişti (Yıldırım, 1994: 72).

Bilimin farklı kaynaklardan Avrupa'ya aktarılışında ve bu faaliyetinin kurumlaşmasında önemli bir başka aşama olarak; 1312 Viyana Konsili kararları çerçevesinde, Paris, Oxford, Bologne, Avignon ve Salamanque şehirlerinde Arab, Grek, İbrani ve Süryani dilerinde eğitim yapacak bir seri kürsü kurulması kararının alınması (Said, 1998: 79) hadisesini anmak son derece yerinde olacaktır.

Avrupa'nın tercüme faaliyetlerinde sivrilmiş bazı simaları şunlardır: Costantinus Africanus; (öl.1180-85) İslam memleketlerine uzun bir seyahate çıkmış, dönüşünde birçok Arapça ve Eski Yunan'ca eseri beraberinde getirmiş ve 76 kadarını Latince'ye tercüme etmiştir. Adelard; Garp uyanışında en çok payı olanlardandır. Felsefe, matematik ve astronomiye dair mühim eserler tercüme etmiştir. Yohannes; Daha çok felsefeye ait tercümeleriyle Yunan ve İslam ilmüne nüfuz etmiştir. Önemli tercümeleri 20'den fazladır. Cremoneli Gerardus; (1114-1187) hayatını Yunan ve Arap eserlerini Latinceye tercüme ile geçirmiş 70 küsür tercüme yapmıştır. Andreos Alpagus; Türk filozoflarının batıda tanınmasına en

çok hizmet eden mütercimdir. Birçoğu İbni Sina'dan olmak üzere 15'den fazla tercümesi vardır (Geniş bilgi için bak. Ülken, 1995: 240-268).

Bunlar gibi daha birçokları var ki, her biri 10 civarı tercüme yapmıştır. Sayısı elliyi aşan bu önemli mütercimler sayesinde hummalı bir tercüme hareketi başlatılmış ve Avrupa, İslam ilminin detaylarına sahip olduktan bir süre sonra da, onu yakalamış ve nihayet onu geride bırakmıştır. 14 ve 15. asırlarda Avrupa'daki üniversitelerde müthiş bir tekâmül gerçekleşmiştir. Öklid, Calinos, Aristo ve Batlamyos'un hemen bütün eserleri bu asırlarda tercüme edilmiştir.

11. asırda başlayan bu tercüme faaliyeti, 15 ve 16.yy'larda meyvesini vermeye başlamış, İtalya ve Fransa'dan başlamak üzere Rönesans bütün Avrupa'da dalga dalga yayılmış ve günümüz dünya medeniyetinin görünürdeki çekirdeğini teşkil etmiştir. Bu noktadan hareketle İ.H.Danişmend: "Bugünkü Garbın bütün ilimleri, eski kültürleri tetkik ettikten sonra, tecrübî usule ehemmiyet vermiş olan Müslüman-Şark medeniyetinin eserleridir" (Danişmend, 1989: 72) tespitinde bulunur ve ardından, bu hakikatin, bilhassa 19. asırdan itibaren Garp âlimleri tarafından dahi itiraf edildiğini ilave eder. Bu itirafı günümüzde ve külliyatlı bir şekilde İngilizce olarak George Sarton'ın *Intredocion to the History of Science* kitabında daha yüzeysel bir şekilde ve Türkçe olarak da John M. Hobson'ın *Batılı Medeniyetin Doğulu Kökenleri* isimli kitabında bulmak mümkündür.

Bu gerçeği gören ve takdir eden batılı bilim adamlarından biri olan E.F.Gautier: "İslam medeniyetinin tekâmül hareketi durduğu zaman, biz işte onun vardığı neticelerden istifade ederek yeni bir medeniyet kurmaya başladık; Bu hal, eski zaman koşucularının mukaddes meşaleyi elden ele vermelerini andırır" (Danişmend, 1989: 47) cümlesiyle, medeniyetin tarihi seyir içindeki gelişimini güzel bir tarzda tasvir etmiştir.

Sonuç

Toplumsal hayat bir bütündür ve bu hayatın bileşenleri bir diğerinden bağımsız olarak düşünülemez. Bilimsel faaliyetler bireysel gayretlerle ancak bir yere kadar yapılabilir ama belli düzeyde etki gösterebilmesi ve ortay çıkabilmesi için toplumsal düzeyde destek görmesi ve özendirilmesi gerekir. Toplumsal faaliyet alanlarının birinin çok ileri, diğerlerinin çok geri olması gibi bir durum

Ülken, kitabının bu bölümünde Batının önemli bilim adamı/mütercimlerinden 46 tanesini zikredip, her birinin çevirdiği kitapları isim isim sıralamaktadır.

daha önce *Moğollar* ve *Süryaniler* örneğinde verildiği üzere istisnai durumlardır. Genellikle bir toplum ya her alanda ortalama bir kaliteye ulaşmış durumdadır veya her alanda görece geridir. Bir toplum içerisinde yapılan faaliyetlerden birisi olarak bilimsel faaliyetlerin kemiyetini ve keyfiyetini de bu şekilde toplumsal bağlamıyla birlikte düşünmek gerekir.

Ortaçağ İslam toplumlarının bilimsel faaliyetlerde ulaştıkları yüksek seviyeler de, onların diğer toplumsal alanlarda eriştikleri düzeylerle ilişkili olarak ele alınırsa anlamlı olacaktır. Ortaçağ İslam toplumları sadece bilimde gelişme kaydetmemişler, bu gelişme bir bakıma diğer alanlarda ulaşılan gelişmelerin doğal bir sonucu ve yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Askeri ve siyasi teşebbüsler bireyden başlamak üzere toplumu tatmin eden bir kurumsal yapı anlamında Refah devletine dönüşmeseydi ekonomi bu denli gelişemezdi. Ekonomi ve ticaret gelişmeye şehirler mamur bir hale gelemezdi. Nihayet şehirler gelişmeye, bahsedilen bu kadar detaylı ve külliyatlı tercüme faaliyetleri finanse edilemezdi. Dolayısıyla İlkçağ (Miladi 7-8.yy) Müslüman toplumları için temel bir kısım toplumsal gelişme merhaleleri vardır ki, bunlar bilimsel faaliyet alanındaki sıralı gelişme merhalelerinin ortaya çıkması için gerek-şart konumundaydılar.

Öncelikle Araplar ve genel olarak Ortadoğu halkları İslam'ın teolojik, sosyolojik, kültürel ve siyasi olarak gelişimiyle birlikte düşünsel anlamda belirgin bir şekilde çağ atladıkları söylenmelidir. İlkçağ Müslümanları İslam'ın bütünlüklü ve toplumsal hayatın bütün alanlarını ihata eden mahiyeti sayesinde, G. Vico'nun formülasyonu ile sadece "Tanrı Çağı"na erişmekle kalmamışlar, aynı süreç içinde meczolmuş bir şekilde "Kahramanlar" ve "İnsanlar Çağı"na da idrak etmiş ve yaşamışlardır. İslam'ın kuşatıcı mahiyeti Müslümanların yüzyıllar içerisinde elde edebilecekleri toplumsal gelişme aşamalarını kısa sürede ve "devrimci" bir anlayışla elde etmelerini sağlamıştır. Benzer bir şekilde İlkçağ Müslümanları H. Spencer'in belirlediği iki toplumsal gelişme aşaması olan *Savaşçı* toplumlardan *Endüstri* toplumlarına geçişi, daha Peygamber hayattayken *Küçük cihattan Büyük cihada* geçerek sağlamışlardır. M. Weber ve daha birçok başka Batılı bilim adamının iddia ettiği aksine, Müslüman toplumlar savaşçı aşamada kalmayıp, onu gerektiğinde en verimli şekliyle kullanabilmek üzere bir kenara koyup, sivil, sanatsal, bedii ve medeni toplumsal faaliyetler aşamasına geçmesini pekâlâ bilmişlerdir. Bununla birlikte söz konusu bu *Endüstrinin* zamanın şartlarına uygun bir yeni tavır, tutum ve üretim tarzı olduğuna şüphe yoktur. Başka toplumlarda normal dönemlerde en az yüzyıllar gerektiren bu toplumsal gelişme aşamalarını İlkçağ Müslümanları İslam'ın üflediği ruh ve bahsettiği dinamizm sayesinde 15-20 yıl gibi kısa bir sürede elde edebilmişlerdir.

Nihayet bu sayede başka toplumlarda ve normal şartlar altında uzun vadeleri gerektiren tercümeden, tenkid, terkip ve telif aşamasına yüz yıl gibi kısa bir sürede gelebilmişlerdir.

Daha somut alandaki bir toplumsal gelişme boyutu olarak, gerek Araplar ve gerek Türkler İslam'ın ilk yüzyılında kahir ekseriyetle ya tümüyle göçebe veya kısmen konar-göçer bir yaşam tarzı takip etmekteydiler. Yerleşik hayata geçmiş olanları sınırlı, yerleşik olarak şehir kurmuş olanları ise çok daha azınlıktaydı. Böylesi bir toplumun savaşıklıkta marifet sahibi olmasının dışında bir başarı göstermesini beklemek yersiz olacaktır. Buna rağmen gerek Araplar gerek Türkler toplumsal dinamikleri sayesinde biri edebiyatta diğeri çeşitli sanatsal faaliyetlerde varlık gösterebilmişti. Bununla birlikte bütünlüklü bir medeniyet düzeyi için bunlar yetersizdi ve şehir hayatını geliştirip yaygınlaştırmadan da bu pek mümkün değildi. Müslümanlar tamda bunu başardılar. Sadece şehirleşmediler aynı zamanda yeni şehirler de kurdular. Sadece yerleştikleri eski ve kadim şehirleri *algılama* aşamasında kalmadılar, onu *tasarladılar* ve nihayet onun içinde *yaşadı* ve yaşattılar. Mekân karşısında bir topluluğun geçirmesi gereken bütün aşamaları geçirdiler. Bunların en meşhurlarından bazıları Bağdat, Kahire ve Fes'tir. Müslümanlar buraları yeni baştan kurmuşlardır. Tarih boyunca elde ettikleri mekânsal algı ve hafızaya, mekânla ilgili düşünsel tecrübelerini ekleyip nihayet onu inşa etmiş ve onun içinde yaşamışlardır. Müslümanlar mekânsal anlamda kentleşerek, yaşam tarzı ve toplumsal örgütlenme anlamında da F. Tönnies'in ifadesiyle cemaatten-cemiyete, topluluktan-toplumsal hayata geçiş yapmışlardır. Bütün bu aşamalar Müslüman toplumların zamanının ilerisinde gelişimine işaret eder. Bu gelişim kendini bilimsel faaliyetlere de aksettirmiş ve Müslümanlar tercüme ile sınırlı kalmamış, onu tenkide tabi tutmuş, terkibe ulaştırmış ve nihayet özümseyerek telif eserler de verebilmişlerdir.

Benzer bir şekilde ilk dönem Müslümanları dayanışma anlamında da İbn Haldun'un bahsettiği ve Durkheim'ın Mekanik dayanışma diye revize ettiği kan bağı dayanışmasına işaret eden *Asabiye toplumu* halinde kalmamış, kendini geliştirmesini bilmiş ve Durkheim'ın *Organik* dediği İbn Haldun'un mealen *Sebebe dayalı dayanışma* aşamasına ulaşabilmiştir. Toplumsal dayanışma boyutundaki bu gelişme, toplumsal ilişkilerin her aşamasına yansımış ve Müslüman toplumlar kendilerini tekrar etme kısırlığına düşmeden yeni hamleler yapabilmişlerdir. Bilimsel alandaki tercüme ve tenkid aşamasına terkip ve telif

· İbn Haldun anlam olarak bu dayanışma tipini bulmuş ve açıklamıştır ama kavram olarak onu ifade edememiştir. Bu kavram Mukaddime'nin Osmanlı'daki ilk mütercimlerinden Şeyhülislam Muhammed Sahib Efendiye ait olduğundan cümle içinde vurgulanmıştır.

eser aşamalarının eklenmesi tam da toplumsal dayanışma aşamasındaki sıçramanın farklı bir boyuttaki yansıması olarak değerlendirilmelidir. Bununla birlikte, daha önce de bahsedildiği üzere, Müslüman toplumların temelde elit bir faaliyet olan bilimsel faaliyetlere kitlesel desteği gündelik, somut ve mekanik bir destek gibi düşünölmek yerine, daha bir metafizik, ruhi ve metodolojik bir destek olarak görölmelidir.

Ekonomik alandaki gelişmeler ilk çağ Müslümanlarının ortaya koyduğu diğler bir gelişme alanıdır ve Batılı iktisat tarihçilerinden özellikle F. Braudel bu konuya ısrarla vurgu yapma gereği hisseder. Ona göre Müslüman toplumlar Ortaçağ'da rakiplerinin çok ilerisinde bir ticari ağı sahiptiler. Üstelik bu ticari ağ içerisinde hiç birisinin kullanmadığı çek, senet gibi ticari araçları da geliştirmiş kullanmaktaydılar. Müslüman tüccarlar Endonezya adalarından Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir yelpazede ticaret yapıyorlar ve Müslüman devletlerin sikkeleri bu coğrafyada değişimi sağlayan araç konumundaydı. Mesela Samani sikkeleri Hindistan'dan ta İskandinav ölkelerine kadar yayılmış güçlü bir ticari araç durumundaydı. Bütün bu ekonomik ticari gelişmeler Müslümanların yaptığı ve yapacağı bilimsel faaliyetleri de güçlü bir şekilde destekleyebilecek ekonomik arka planı temsil ediyordu. Müslümanlar eğer takas durumunda kalsa, Ortadoğuda ticaret yapmakla yetinse veya başka devletlerin parasıyla ticaret yapacak olsa muhtemelen tercüme aşamasından en fazla tenkit aşamasına geçebilecek ama hiçbir zaman terkip ve telif eserler vücuda getiremeyeceklerdi. Bir bakıma ticarete Ortadoğunun dışına çıkılması, kendi para birimini geliştirmesi, yaygınlaştırması ve hükmi ticari ekipmanlar geliştirmesi Müslümanların sadece tercümeyle yetinmeyip, aynı zamanda telif eserler ortaya koyabilen bir medeniyet olmalarını da sağlamıştır.

Hâsılı ilkçağ Müslümanlarının bilimsel alanda sergiledikleri güçlü sıçrama tesadüfi olmadığı gibi büyük oranda dış faktörlerin etkisiyle de vücuda gelmiş değildir. Müslümanların entelektüel ve bilimsel atılımları temelde içsel bir devinim olarak İslam'ın kazandırdığı yeni ruh ve dinamizm ile mümkün olabildiği gibi, bu bağlamda aynı zamanda toplumsal bir devrimin de sonucudur.

KAYNAKLAR

ADIVAR, A. Adnan (1994), *Tarih Boyunca İlim ve Din (Bilim ve Din)*, İstanbul, Remzi Kitabevi.

ALBAYRAK, Kadir (1997), *Keldaniler ve Nasturiler*, Ankara, Vadi Yayınları.

ALPTEKİN, M. Yavuz (2012), *Şehir ve Toplum*, İstanbul, Beta Yayınevi.

- BAYRAKDAR, Mehmet (2000), *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara, TDV Yayınları.
- BLOCH, March (1983), *Feodal Toplum*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Savaş Yayınları.
- ÇELİK, Mehmet (1996), *Süryani Tarihi (I)*, Ankara, Ayraç Yayınevi.
- DANIŞMEND, İsmail H (1989), *Batı Kaynaklarına Göre İslam Medeniyeti*, İstanbul, Yağmur Yayınevi.
- DEMİRÇİ, Mustafa (1996), *Beytü'l Hikme*, İstanbul, İnsan Yayınları.
- DURANT, W. (ts.), *İslam Medeniyeti*, Çev. Orhan Bahaeddin, İstanbul, Kervan Kitapçılık.
- GALETTI, Mirella (2016). *Kürdistan Hıristiyanları*, İstanbul, Avesta Yayınları.
- GARAUDY, Roger (1993), "İslam ve İlim", *İslam ve Bilim (içinde)*, Derleyen: Seha Neşriyat, İstanbul, Seha.
- GRANT, Asahel (2015). *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, İstanbul, Avesta Yayınları.
- GÜRKAN, Ahmet (ts.). *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, Ankara, Nur Yayınları.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1996), *Büyük Cihaddan Frenk Fodulluğuna*, İstanbul, İletişim Yayınevi.
- İZGİ, Özkan (1989), *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara, TTK Basımevi.
- KÖSOĞLU, Nevzat (2002), *Küreselleşme ve Milli Hayat*, İstanbul, Ötüken Yayınevi.
- LOMBART, Mourice (2002), *İslam'ın Altın Çağı*, Çev. Nezih Uzel, İstanbul, Pınar Yayınları.
- NASR, Seyyid Hüseyin (2008), *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, Çev. Nabi Avcı ve diğ., İstanbul, İnsan Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin (1997), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları, (1.cilt)*, İstanbul, MEB Basımevi.
- SAİD, Edward (1998), *Oryantalizm*, İstanbul, İrfan Yayınevi.

- SEZGİN, Fuat (2008), *İslam'da Bilim ve Teknik (1. Cilt)*, İstanbul, Enetgre Matbaacılık.
- TDV İslam Ansiklopedisi, (6.cilt), “Beytülhikme” maddesi, İstanbul 1988.
- TDV İslam Ansiklopedisi, (32. Cilt), “Nabati” maddesi, İstanbul 2006.
- TUNA, Korkut (1987), *Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- TURAN, Osman (1993), *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
- TURAN, Osman (1993), *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1995), *İslam Düşüncesi*, İstanbul, Ülken Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1997), *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul, Ülken Yayınları.
- YILDIRIM, Cemal (1994), *Bilim Tarihi*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- YILMAZ, İrfan (1998), *Yeni Bir Bakış Açısıyla İlim ve Din, (1.cilt)*, İstanbul, TÖV Yayınevi.

